

Unha galega filla en Buenos Aires

Discurso lido o día 28 de setembro
de 2022 no acto da súa recepción,
pola excelentísima señora dona

María Rosa Lojo

e resposta do excelentísimo señor don

Víctor Fernández Freixanes

REAL ACADEMIA GALEGA

Unha galega filla
en Buenos Aires

O solemne acto académico
en que foron lidos os dous
discursos recolleitos no
presente volume celebrouse
o 28 de setembro de 2022
no salón de actos
da Real Academia Galega.

Edita

Real Academia Galega

ISBN: 978-84-17807-16-0

Depósito Legal: C 1418-2022

© María Rosa Lojo, 2022

© Víctor Fernández Freixanes, 2022

© Real Academia Galega, 2022

Deseño da colección

Grupo Revisión Deseño

<https://doi.org/10.32766/rag.400>

Ayuntamiento de A Coruña
Concello da Coruña

Unha galega filla
en Buenos Aires

REAL ACADEMIA GALEGA

A Coruña 2022

Discurso da excelentísima señora dona
María Rosa Lojo

Excelentísimo señor presidente da Real Academia Galega,
excelentísimas señoras académicas e excelentísimos señores académicos,
autoridades, querida familia, amigas e amigos:

Nada somos nin facemos unicamente pola nosa conta. A vida humana é unha cadea de necesarias débedas. Algunha vez dixo Borges que estaba máis orgulloso dos libros que lera que dos que escribira. De modo semellante, estou orgullosa de contraer débedas con pais, mestres, amigos, parentes e colegas, do home con quen partillo os meus días dende hai máis de catro décadas, de fillos e de discípulos. Deberlles algo a elas e a eles implica importarlles abondo para que mo desen: a vida mesma, o amor, o coidado e todas as aprendizaxes que me permitiron.

Hoxe síntome abraida polo recoñecemento. Nada menos que os membros desta ilustre casa quixeron sumarse á listaxe das miñas débedas. Nunca deixarei de agradecerlle, un por un, unha por unha. Quero citar nomeadamente a quen presentou a miña candidatura: Fina Casalderrey, Ramón Villares Paz e o presidente en exercicio, Víctor Fernández Freixanes, que ademais aceptou dar resposta ás palabras que seguirán. Espero non defraudar a confianza que vostedes depositaron en min ao elixirme como académica de honra. Unha función especialmente fermosa porque se desempeña ao entrelazar mundos e reunir horizontes, coma as metáforas de vangarda. Implica ser extraterritorial ou pluriterritorial e estar de xeitos distintos en varios puntos ao mesmo tempo.

Dende que teño acordanzas, a escritura sempre posibilitou ese vaivén, esa simultaneidade. Ante todo, a través das cartas que unían os *finisterres* a ambos os dous lados do océano. Medrei escoitando persoas que falaban das cartas que ían chegar e das cartas que tiñan que escribir. A miúdo tiven a sensación de que boa parte da

* Agradezo especialmente á doutora e tradutora Margarita Fernández Gómez pola súa inestimábel colaboración para verter ao galego este discurso.

miña vida estaba na outra beira, actuada e completada por familiares que eu aínda non coñecía, que eran letras nun papel, imaxes nunha foto. Cos anos mesmo empecei a sentir que ese mundo do ausente ocupaba demasiado espazo, ata non deixarme percibir o mundo real e presente onde habitaba nin intervir nel.

Tiven celos deses seres distantes que coa súa sombra ubicua tapaban o inmediato, ata que me apropiarei deles, xunto con esa terra onde os ventos furiosos da historia me sementaran e cuxa memoria e identidade máis secretas procurei e atopei tamén na xeografía e nos libros para ser quen de narralas.

Cando por fin crucei o mar na procura da totalidade perdida, o nobelo de cartas foise desenvolvendo coma un fío de Ariadna. Foi o compás nun mapa de direccións e de nomes, referentes dese tempo no que meus pais eran novos. Xa non atoparía, abofé, outros mozos entre os destinatarios das súas mensaxes. Os amigos e familiares que ficaban vivos e avellentados procuraban asemade na miña faciana, no meu corpo, no meu andar e no meu ollar os xestos, os ecos, o parecido con aqueles que cedo quixeran e despediran pola derradeira vez, sen o saberen.

Comprendín que a miña patria estaba nas palabras, que nelas se reunirían os meus mundos e que non serían unicamente miñas, senón de todos. Non somos mónadas senón elos, a voz que cremos propia é sempre insuficiente. A literatura require unha posición primaria de agarda e escoita. Somos apenas unha canle, unha gorxa pola que escorre o coro da voz colectiva.

Carente de paciencia manual ou refractaria ante os labores obrigados ás mulleres, nunca logrei aprender ben as tarefas que as miñas dúas avoas, unha castelá, galega a outra, practicaron con habelencia. Quixen honrar o seu legado doutro xeito. Coas palabras tezo, coso e bordo sobre un bastidor de papel, libro após libro, unha longa carta que lle leva ao futuro noticias do pasado. Con vostedes eu querería hoxe partillala, en nome de todas e todos os que marcharon pero moran na casa da memoria.

Unha galega filla en Buenos Aires

Nacín en chan arxentino, de pais que se encontraron nel e que descendían, literalmente, dos barcos.¹ Non ancoraran (polo menos iso pensaban) para ficar alí. Emporiso, cando en 1999 escribín por primeira vez un texto testemuño de homenaxe ao exilio republicano español, defíninme de súpeto como *exiliada filla*. “El exilio en primer lugar, como articulación sustantiva de la vida, como ubicación fundadora de la existencia.” (Lojo 2006, p. 87). Para os meus pais o porto fora só unha hospedaxe, unha estación provisoria. Empurrados a América polas conviccións políticas (papá), pola arela de progreso e o desexo de fuxida dun medio abafante (mamá), estaban dispostos a agardar aló ata que España lles fose hospitalaria. Por iso, resistíronse aos costumes locais, negáronse mesmo aos hábitos culinarios e lingüísticos do novo mundo. As pastas² italianas e a pizza, básicos do menú platense, foron elementos exóticos na miña nenez e mocidade; só zafou o asado. De portas para dentro, podía falar unicamente de *tú* e *vosotros*. Diciase *cerillas* e non *fósforos*; *falda* en vez de *pollera*; *acera* por *vereda*; *dentro* e *fuera*, non *adentro* e *afuera*. O *dentro* era unha España en pequeno.³

Sucede que, con distintos matices, existía un proxecto fundamental para eles e para nós: volver. Pero como se regresa a onde xamais unha estivo? Esa era a pregunta que, non xa neles, senón nós, *exiliados fillos*, teriamos que responder.

- 1 Un lugar común da *doxa* adxudica á Arxentina un estatuto demográfico e unha identidade diferente do resto de América Latina. Atribúese a frase “os arxentinos descenden dos barcos” —en contraste cos mexicanos descendentes dos aztecas— á ironía de Octavio Paz ou de Carlos Fuentes. Detrás da imaxe europeizada, que ten un substrato real na alta taxa de inmigración desta orixe, medida en termos absolutos e relativos, houbo tamén unha vontade política de borrar ou negar a incidencia dos pobos nativos e os afrodescendentes na composición étnica do país (Díaz Mattei 2018).
- 2 “Pastas” na Arxentina son, por antonomasia, non os boliños ou pasteis, senón a comida italiana feita con masa recortada e/ou rechea: tallaríns, canelóns, macarróns, ravioli e fideos de todo tipo.
- 3 No artigo con carácter de testemuño “«Y aun así, volando»: una épica de la resiliencia” (Lojo 2021) desenvolvo amplamente a incidencia dos aspectos (auto)biográficos familiares nos anos de formación.

Tampouco se volve a *calquera lugar*. Vólvese a un. Con sinais particulares, marcado por pegadas impresas na memoria coma as engurras que os carros cargados de batume fenden na pel do monte. Os lugares de mamá, María Teresa, e de miña avoa Julia, que viaxou con ela, eran rúas de cidade, o Museo do Prado, o parque do Retiro, a Cibeles, pisos de alugueiro, unha librería en bancarrota de cuxo naufragio salvarían algunhas xoias: belas edicións do *Quijote* e as *Novelas ejemplares*, dous tomos de Oscar Wilde en papel biblia, poemas de Tagore.

Eu amaría eses libros, e moitos máis, toda a miña vida. Porén, fixeime noutro lugar: o de papá; por iso me defino tamén, especialmente, como *galega filla*. Aí medraba a materia viva de todos os libros, a raíz de todas as historias. Aí había un bosque. Autosuficiente, cósmico, perfecto na súa floración e na súa ferocidade. O lugar onde nada é inútil, onde non existe a desventura porque cada vida contribúe á súa función.

Ese bosque pertencía a un neno. Ou un neno pertencía ao bosque. Nun bosque, nun río, nunha casa de pedra, habitara el, xogara, cantara, correra, sen deixar por iso de colaborar, como daquela era costume, nas tarefas rurais da familia. A vida non era doada, si dificultosa. Dentro desa dureza, el fora feliz sen decatarse diso en absoluto. Así: natural, inconsciente, gratuíta, coma o ar que respiramos, coma a luz do ceo, é a felicidade. Só recoñecíbel cando xa a perdemos.

É imposible non desexar volver a unha terra onde medraba a felicidade coma unha árbore salvaxe. Que espazo podería competir “con la belleza secreta de ese mundo arcaico y por lo tanto inmortal y seguramente mágico, porque en él había quedado presa el alma de mi padre” (Lojo 2010, p. 100).

Os seus relatos da aldea, da casa, do río, do bosque orixinario —eu entenderíao moitos anos despois—, eran o meu *taiel* ou *tayül*, o meu canto da liñaxe. Ese canto que, segundo a nación mapuche, vincula cada ser e cada familia coa súa identidade ancestral dentro do cosmos, coa cadea de xeracións pasadas e vindeiras, e revela a asociación entre os humanos e os elementos naturais cos que se emparentan. Por el souben, tamén, que o meu pai tiña “una inconfesable alma vegetal, húmeda y densa como la niebla que cubre, en las montañas de invierno, las laderas de Barbanza. Que se aferraba a los seres de la montaña, se desgarraba cuando se desprendía, y no era nada cuando la aventaba la luz, con sus claras distancias.” (Lojo 2010, p. 100).

Nas súas *Aguafuertes gallegas* (1997, p. 47) Roberto Arlt falou deses vínculos indelébeis, constitutivos, entre os galegos e a súa terra: “Porque en Galicia el paisaje

no es independiente del hombre. No es un decorado donde la vida se desliza, con prescindencia de la naturaleza. En Galicia, el hombre y la naturaleza forman una soldadura racial”.

O “canto da liñaxe” que escoitei dende a infancia remitía, en realidade, a un estadio previo á construción occidental moderna da “paisaxe” en calidade de espazo do que se toma distancia, mediatizado pola apreciación estética. Evocaba, máis ben, ese momento descrito por Alain Corbin (2001, p. 59), cando se percibía “un lien étroit entre le cosmique, le minéral, le végétal et l’humain, et que, par conséquent, l’homme, au cœur de son environnement, était informé par tout un système de signes et affecté par un ensemble d’influences”.

A esa vivencia primordial volven hoxe, en cambio, os estudos xeográficos reforzando as ancoraxes ontolóxicas, existenciais e materiais da paisaxe, a involucración de todo o ser sobre a distancia contemplativa, a relación *polisensorial* (non só visual), o seu valor como hábitat, o seu carácter fundador de identidades persoais e colectivas (Besse 2010).

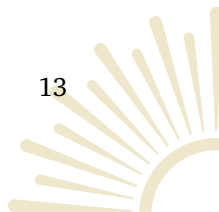
Papá, o da alma vexetal, plantou un castiñeiro no xardín da casa. Nunca se espallou coma aquel dos seus relatos, ese tan grande, de tronco tan goso, que con el foi posíbel labrar a moblaxe para toda unha familia. A árbore do noso xardín era máis fraca, aínda nova, con froitos mínimos dentro da cortiza á vista. Pero cumpriu a súa misión: lembrarme o mandato de volver ao lugar onde eu nunca estivera. Cando o fixen, el foi quen de enfermar, secar e morrer en paz.

UNHA LINGUA CINCENTA

A revelación desa matriz poética, deses vínculos carnaís e xenéticos entre meu pai e o seu bosque, ocorría sempre na sobremesa do domingo, o único día da súa laboriosa semana en que el era quen de pasar máis tempo connosco.

O rito non se celebraba na súa lingua nai, a da súa infancia. Esa lingua ficaba oculta: “sumisa y arrinconada, en minoría absoluta, desvanecida [...] por la autocensura y la falta de eco [...]. Acaso, aunque esto no lo decía, porque no llevaba armadura militar sino zuecos de campesina, porque era blanda como un regazo y cantaba, siempre, una canción para acunar al niño que [mi padre] había sido.” (Lojo 2014, p. 24).

Nin mamá nin miña avoa falaban galego, de xeito que existía unha explicación máis ou menos lóxica para non utilizalo diante delas e cos seus fillos. As miñas

oportunidades de escoitar a lingua falada foron poucas, nalgunha reunión familiar máis numerosa (papá tiña dous irmáns varóns na Arxentina) onde había algún grupo galegofalante. Tampouco neses casos se trataba de parlamentos moi extensos senón máis ben de palabras soltas que daban conta de algo que en galego era posíbel dicir mellor: *trapallada*, por exemplo.

Alén dos activos intelectuais e escritores galeguistas, a meirande parte dos migrantes amosáronse proclives ao abandono do idioma e á substitución deste polo castelán. Non se esforzaron arreo por transmitírllelo aos fillos, como o facían nas comunidades con linguas valorizadas, en cuxas escolas os cursos se ditaban tamén en inglés, francés, alemán e mesmo italiano. As razóns teñen que ver coa diglosia (Samuelle 2000, pp. 370-373), coa discriminación do colectivo que xa ocorría en España e coa posibilidade de esquecer os estigmas de rusticidade e atraso nun país americano altamente alfabetizado, onde o castelán (que connotaba outro status social) se impuña como lingua homoxénea dende a escolaridade e os galegos podían identificarse, ante os arxentinos, co cidadán español xenérico.

Non só os arxentinos senón a miúdo os compatriotas xa adaptados vían despectivamente os que había nada acababan de baixar dos barcos co selo aldeán visíbel e, nomeadamente, audíbel (Gugenberger 2011, pp. 128-129). Moitos deles considerábanse a si mesmos falantes non dunha lingua senón dun dialecto, que era percibido, máis ben, coma un castelán defectuoso. O estreito parentesco entre o galego e o castelán, a súa veciñanza e coexistencia e a familiaridade previa que moitos galegos tiñan con este último, sen dúbida facilitou un tránsito que non deixou pegadas tan apreciábeis na lingua dominante. Hai máis influencia do italiano ca do galego no español platense.

A relación asimétrica entrambas as linguas reflectía, ironicamente, outra relación de asimetría entre o castelán e o francés (preferido polas elites arxentinas ata a fin do século XX). Describe Victoria Ocampo como, mentres estuda de nena a gramática francesa, lle chegan as voces e sons da contorna campesiña. En particular, na época da rapa das ovellas: unha tarefa ruda na que moitos animais resultaban magoados e era preciso curalos con chapapote: un xornaleiro, ao que chamaban “médico”, aplícaballelo, mentres a gritos se reclamaba a súa presenza: “Palabras francesas, entonces y siempre. Helas aquí confundidas con el olor del alquitrán, de la lana, el ruido de las tijeras, los gritos de los peones. Esas exclamaciones sólo las percibía como un género especial de mugidos. No eran las palabras con las que se piensa. Y mi habla,

mi español —la expresión verbal me fue siempre difícil—, era, en otro plano, casi tan primitiva y salvaje”. Porén, o francés é para ela a lingua na que realmente é posíbel pensar e escribir; a *langue du cœur*, “el lugar donde mi alma se ha aclimatado.” (Ocampo 1982, p. 25).

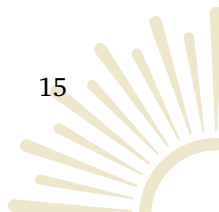
O galego era a lingua nai do colectivo español máis numeroso, á súa vez o máis importante dos colectivos migratorios na Arxentina despois do italiano. Non obstante, vivía como Cincenta, a herdeira lexítima invisíbel, relegada á cociña, entre os demais trebellos. Algo semellante sucedía, no imaxinario popular, coas galegas e os galegos, usualmente mal (re)coñecidos e infrarrepresentados en canto ás súas achegas á construción nacional.

ESTEREOTIPO E CRIPTOIDENTIDADE

A descualificación como herdanza peninsular

As e os que nacemos de pais peninsulares na Arxentina vímonos enfrontados, de entrada, a mensaxes contraditorias. Ante todo, tocábanos asumir, coma a todos os descendentes de españois, o envite patriótico-pedagóxico contra a *Madre Patria* (no noso caso era literalmente tal) como potencia colonialista da que o noso país se desligara. Os eventos escolares conmemorativos da Independencia traían inevitábeis discusións domésticas. Papá lembraba con retransa que os arxentinos do presente debían esa proclamada independencia a un español ilustrado e idealista, José de San Martín. Se eu ousaba mencionar que o noso heroe nacional nacera en chan arxentino, el respondíame *ipso facto* que todos os fillos de españois tamén o eran, sen importar o lugar da súa chegada ao mundo, amén de que na infancia de San Martín o Cono Sur aínda estaba baixo o dominio da Coroa. Polo demais, remataba, o *Libertador*, decepcionado dos seus presuntos compatriotas, concluía os seus días no exilio francés baixo a protección económica dun sevillano: o seu amigo, o marqués Alejandro María Aguado.

Os “galegos fillos” tamén nos atopamos co feito de que, malia a súa grande importancia demográfica, a valoración do que España (e nomeadamente Galicia) dera á Arxentina a través da migración, non deixaba de ser un desencanto. Un dos que máis agudamente abordou estas cuestións foi o político e ensaísta Arturo Jauretche (1900-1974) no seu libro de memorias *Pantalones cortos* (2001), onde se refire, con sorna, á “xerarquía de inmigrantes” instalada no imaxinario nacional na época do

Primeiro Centenario (1910) da Revolución de Maio. No cumio da pirámide situábanse os ingleses (donos dos ferrocarrís e colonizadores económicos, de feito), considerados como epítome da civilización e do progreso tecnolóxico, seguidos polos nórdicos en xeral. Un chisco máis abaixo, pero sempre reivindicados polo seu prestixio cultural, os franceses. Os vascos (e principalmente os vascos franceses) ocupaban un estatuto intermedio (máis elevado se fixeran cartos nos negocios rurais, que eran a especialidade do colectivo). Por debaixo quedaba o resto da migración proveniente de variados lugares do planeta, así como os latinos de zonas máis pobres (italianos e españois en xeral). Todos eles situábanse por riba dos crioulos e nativos aborixes, xulgados naqueles tempos como racialmente inferiores aos europeos e atrasados no elemento civilizador e cultural (Lojo, Guidotti e Farías 2008, pp. 105-106; Lojo 2007, pp. 218-219).

Os españois adoitaban ser designados co etnónimo *gallegos* (fóseno ou non), que os identifica coloquialmente como colectivo mesmo na Arxentina actual. Por unha banda, isto debeuse a que eran o grupo étnico maioritario dentro da migración hispana. Tamén ao feito de que a denominación *gallego* tiña un carácter insultante na Península Ibérica (Guitarte 1996, pp. 213-219) e resultaba funcional, ao comezo, como descualificación agresiva que marcaba a vontade dun corte de vínculos con España.

En épocas turbulentas de loita anticolonial tamén se alcumou os españois, con afán despectivo, *godos*, *sarracenos* ou *maturangos*,⁴ apelativos que a día de hoxe pasaron a ser arcaísmos. O alcume de *gallego* sobreviviu obstinadamente, quizais, como se dixo, pola importancia cuantitativa do colectivo, e foi perdendo o carácter de mero insulto. A algúns dos trazos negativos do estereotipo (pobreza, rusticidade, incultura) xa herdados da península agregáronse outros positivos: honradez, laboriosidade, integridade moral, lealdade, amor á familia, sen mellorar o rango dos gallegos (en canto a prestixio) no mencionado mapa das “xerarquías étnicas”. O uso do termo *gallego* como sinónimo de persoa basta, ordinaria, plebea, alcanzou, de forma paradoxal, ao mesmo Heroe dos Andes. Segundo relata en *Mundo, mi casa* a escritora María Rosa Oliver, unha das súas vellas tías, emparentada coa familia da esposa de San Martín (os Escalada), consideraba que o “tío Pepe” casara con dona Remedios para relacionarse coa boa sociedade arxentina, e non tiña reparo en chamar *ordinario* ao “Padre de la Patria”, porque “hablaba como gallego” (1970, p. 56),

4 Os que non saben montar a cabalo, concepto máis que denigrante nunha terra de gauchos.

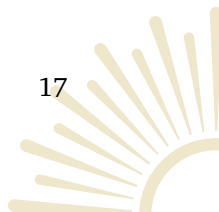
aínda que San Martín carecía de familia galaica e, en todo caso, educado en Cádiz e en Málaga, só podía falar coma un andaluz.

O estereotipo. Matices e contrasentidos

Como sinalou Xosé Manoel Núñez Seixas (2002, pp. 11-13), os estereotipos apóianse nun conxunto de crenzas compartidas sobre as características dos membros dunha categoría social ou dun colectivo humano en sentido amplo, que atinxen tanto aos atributos persoais como ás condutas previsíbeis e á colocación socio-espacial dos membros dese colectivo. Poden adquirir unha autonomía discursiva e/ou iconografía propia, e adoitan demostrar unha extraordinaria capacidade de supervivencia, por máis que as circunstancias cambien. O desempeño de traballos de media e baixa cualificación (servizo doméstico, dependentes de tenda, camareiros), asociados no imaxinario con persoas bastas e de escasas luces, persiste durante moito tempo como un dos trazos fundamentais do estereotipo galaico. Así o comprobamos, non sen advertir tamén outras variantes representativas, con Marina Guidotti de Sánchez e Ruy Farías, na investigación *Los 'gallegos' en el imaginario argentino. Literatura, sainete, prensa*.⁵ A través dunha escrupulosa prospección de fontes diversas, a nosa investigación procurou deliñar como xorden e evolucionan na sociedade arxentina as imaxes que van enfiando ao longo da historia unha serie icónico-semántica ao redor de “los gallegos”. A literatura (de ficción ou memorias), a prensa (coa revista de interese xeral *Caras y Caretas*, entre 1898 e 1923) e o teatro popular (sainete) constituíron as áreas centrais do noso estudo.

En *Caras y Caretas*, entre os anos 1904 e 1919, aparece xa o que Antonio Pérez Prado (1993) definiu como “galaicono”, ou icona galaica, inmortalizada despois polas caricaturas e os personaxes de historieta como o Manolito de Quino: un suxeito gordecho, de cabeza grande e cadrada, coa nacementa do pelo (duro e coas puntas cara a arriba) case por riba das grosas cellas. Ao mesmo tempo a revista presentaba imaxes, non xa caricaturescas senón fotográficas, dos galegos na súa vida múltiple e real, desempeñando todo tipo de oficios e profesións (tamén as liberais), como empresarios e comerciantes de fortuna ou como intelectuais e artistas destacados, cuxas obras se reproducían na mesma revista. Nese sentido, sinala Ruy Farías, “aunque minoritaria al lado de tantos cuentos, chistes, caricaturas y semblanzas ajustadas

5 Foi financiada polo Arquivo da Emigración Galega, publicada pola Fundación Pedro Barrié de la Maza e apadriñada polos historiadores Ramón Villares Paz e Xosé Manoel Núñez Seixas.

al estereotipo del gallego en el Río de la Plata, no deja de suponer una asequible y poderosa alternativa al enorme público lector de *Caras y Caretas*” (Lojo, Guidotti e Farías 2008, p. 247).

Se de matizar estereotipos se trata, un apartado do noso libro, “No tan honrados, no tan ingenuos, no tan convencionales” (2008, pp. 109-121) presenta, en diversas novelas, crónicas e memorias, dende *pulperos*⁶ astutos ata caciques políticos que amoreaban gran; dende empresarios do xogo, mafiosos e rufiáns ata esplendorosas prostitutas ou celebridades (históricas) de vida galante como a Bella Otero (Orgambide 2001); dende un cura dionisiaco en pugna coa xerarquía eclesiástica (Botana 1977) a un detective non menos perspicaz ca Sherlock Holmes: Tony García, creado por Juan Sasturain en *Manual de perdedores* (2003).

A imaxinación literaria pode dislocar os marcos realistas e costumistas, e permite que un condutor galego de *colectivos*⁷ sexa o Caronte dun inferno paródico (como no *Adán Buenosayres* de Leopoldo Marechal), que un tendeiro soñador de revolucións organice un bautismo comunista para escandalizar os seus parentes políticos (nun conto de Enrique Anderson Imbert), ou que un honesto criado se transforme en caníbal empurrado pola conxura da Seita dos Cegos (*Sobre héroes y tumbas*, de Ernesto Sabato).

Ás veces, o xeito de eludir o estereotipo supuxo para os galegos, de xeito paradoxal, a súa metamorfose en verdadeiros paradigmas heroicos da *arxentinidade*, rurais ou urbanos. É posíbel citar dous casos históricos. Un, nada menos que o de Juan Moreira, mítico bandido a quen Eduardo Gutiérrez (1851-1889) converteu en heroe novelesco e que tamén derivou en heroe por antonomasia do chamado “circo crioulo”, orixe do teatro nacional. Este paladín gauchesco, sucesor de Martín Fierro, similar a el nas súas aventuras e desventuras, era, segundo as versións máis firmes, fillo de Mateo Blanco, galego de Fisterra e presunto membro da Mazorca (o brazo armado da Sociedad Popular Restauradora que apoiaba a Juan Manuel de Rosas). Após a caída de Rosas, a preocupación por evitar represalias contra os que o servirán, levou a viúva de Blanco a cambiar o apelido do seu fillo Juan. É probábel, di o biógrafo de Moreira, Marcos Estrada, que o novo patronímico, galego por certo,

6 Non se trata de vendedores de polbo senón de “polpa de carne”, así como de vituallas e elementos básicos que consumían os gauchos (dende candeas ata herba mate). Adoitaban colocarse, pola súa conta e risco, en zonas desfavorecidas da fronteiras cos indios e, ás veces, fixeron fortuna.

7 Buses de transporte público urbano.

non fose elixido ao azar. Estrada dáo por pertencente á avoa paterna. Analfabeto e bo intérprete de guitarra, o verdadeiro Moreira era entre castaño e roxo, cos ollos verdes, a pel branco rosada e a cute algo picada a causa da varíola. Porén, Gutiérrez descríbeteo como un paisano máis afín ao tipo árabe atribuído aos gauchos, coa pel moura e o pelo rizado e negro, e atribúelle as habelencias e saberes propios dos xinetes da pampa no seu máis alto grao de excelencia.

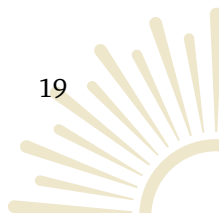
Outro galego que se volve suprarrepresentativo do arxentino, neste caso do *malevo*⁸ de Buenos Aires, é Eduardo Dughera, xefe do gremio dos vendedores de xornais, “llamado el Diente por tener uno de oro”. Así o retrata nas súas memorias Helvio Botana (1915-1990), fillo de Natalio Botana, fundador do primeiro xornal *Crítica*: “Era gallego de nacimiento. Alto, flaco, rubio de ojos claros, configuraba el guapo idealizado por el Malevo de la Púa que le dedicó por algo «La crencha engrasada»” (1977, p. 97).

Que os galegos de ambos os dous sexos fosen tenaces traballadores non os convertía necesariamente en personaxes submisos ou desinteresados da política. A figura do militante, do idealista, do defensor ou defensora dos dereitos laborais aparece na narrativa (como en *Hacer la América*, de Pedro Orgambide); tamén no sainete —sinala Marina Guidotti—, mesmo dentro da comicidade de obras como *¡Yo quiero ser torero!*, de Óscar Beltrán e Luis Cané, ou *La noche de la Revolución*, de José López Castillo. Non falta, na novela *Rosa de Miami*, de Eduardo Belgrano Rawson, o retrato dun revolucionario histórico contemporáneo: o famoso Gallego Fernández, heroe da Revolución Cubana.

A procura revelounos asemade moitos matices e tensións en canto ao recoñecemento da propia galeguidade, ata envorcar en olladas esquizofrénicas dentro dunha familia. Aínda que a do periodista e narrador Ernesto Schoo fora fundada por un migrante compostelán triunfador, explicitamente venerado e admirado polos seus, a súa muller (a avoa do autor) criticaba sen ambaxes a ama do seu neto, “tan bruta como todos los gallegos” (Schoo 2000, p. 26). Tamén observamos significativas e

8 *Guapos, malevos, compadritos* son denominacións máis ou menos intercambiábeis (dentro dos matices) aplicadas, entre fins do século XIX e a primeira metade do século XX, a un tipo social dos arredores de Buenos Aires. Varón pelexador, afeccionado aos lances de coitelo, que podía exercer diversos oficios, dende matachín a escolta de políticos, ata unha vida francamente delitativa (roubo, proxenetismo etc.). A literatura representou e idealizou a súa coraxe, como pode verse na obra de Jorge Luis Borges.

9 Trátase dun emblemático libro de poemas escrito en lunfardo e dedicado ao tango e aos personaxes do arredor. O seu autor, Carlos Muñoz del Solar, utilizaba o pseudónimo de Carlos de la Púa.

frecuentes alternancias no xentilicio: adoitaba ocorrer que, se os galegos figuraban en posicións destacadas, sociais e profesionais, non eran mencionados como *gallegos* senón como *españoles*. Ou á inversa: cando se desexaba minimizar ou desdenar a calquera español, fose ou non galego, o xentilicio empregábase como signo de menoscabo.

Estas oscilacións facían imposíbel rexistrar a multiplicidade de roles e o grao de éxito material e simbólico que galegos e galegas alcanzaran na sociedade arxentina. Quizais por iso a identidade galega, malia ser un colectivo maioritario e fundacional, segue a funcionar nas Pampas aínda hoxe, para moitos, como unha “criptoidentidad” (Lojo 2016a), evidente pero irrecoñecíbel, igual cá carta roubada (“The Purloined Letter”) de Edgar Allan Poe.

GALEGAS E CINCENTAS

Así como pasou ao principio coas afroamericanas no cinema de Hollywood, as galegas tiñan no imaxinario unha “cota de representación” que as situaba nun papel fixo, case sempre vinculado co servizo doméstico. Nese contexto, eran presentadas como ignorantes, torpes ou inxenuas, ás veces non moi limpas; adoitaban vestirse de xeito ridículo e falaban un característico castrapo con gheadas.

As serventas ou *mucamas* galegas máis ou menos rústicas foron personaxes habituais do teatro popular, onde atopamos máis dunha “Ramona” anterior á do debuxante de tiras Lino Palacio.¹⁰ A primeira delas aparece no sainete *¡Gallego y a mucha honra!* (1929), de Emilio Paredes. Nesta peza é unha moza ben parecida e inxenua, que tenta pasar por muller de mundo e, finalmente, sucumbe á sedución de Cacho, un arxentino. Manuel, tío de Cacho e migrante galego enriquecido que conserva a súa sinxeleza e honestidade, restablece a orde e o sedutor casa coa “muller caída”. *Ramona* é o título do sainete posterior (1931) de Mario Bellini cuxa protagonista

10 A historieta de Palacio, titulada *Ramona*, empezou a publicarse en 1945. Así se presentaba o personaxe, inspirado, segundo o seu creador, nunha *mucama* galega que traballaba para o seu avó: “Es zafia, es bruta, ella no tiene la culpa de que la pobreza de sus padres y las exigencias del hogar le impidieran concurrir a la escuela, pero es noble y buena.” <<https://diariolaopinion.com.ar/contenido/139486/lino-palacio-el-creador-de-la-historieta-ramona>>.

é unha criada do mesmo nome; ambas as dúas responden aos trazos de rudeza e honradez atribuídos ao personaxe de Palacio.¹¹

A máis célebre destas figuras foi sen dúbida Cándida, creada pola actriz e libretista de orixe asturiana Niní Marshall¹² (Narváez 2003). O seu personaxe naceu na radio en 1935 e tivo unha longa traxectoria no cinema, ata completar unha saga de once películas entre 1939 e 1964. A creación de Marshall espertou en parte da colectividade galega arxentina moitas críticas, que se reflicten no filme *A cicatriz branca* (2012), de Margarita Ledo Andión. Nesta obra non só se axuíza explicitamente a ridiculización da que é obxecto a ignorante Cándida (e as galegas en xeral) senón que tamén se esfuman o ton lixeiro e a comicidade. A través dunha narrativa caracterizada pola gravidade, a contención e a lentitude, despréganse vidas de mulleres emigrantes sometidas aos malos tratos e ao abuso, marcadas por limitacións económicas e educativas, que loitan duramente por superar.

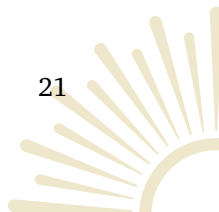
Resulta notábel a continuidade temática da galega como empregada doméstica xa en momentos en que as vagas migratorias de España á Arxentina eran cousa do pasado. En 1975 estréase o filme *Carminha (su historia de amor)*, cun guión do popular Abel Santa Cruz.¹³ Esta doce e inocente galeguíña non é unha migrante acabada de chegar senón unha orfa pobre, criada polas monxas, que se emprega nunha casa de familia durante a década de 1930. A diferenza dos modelos anteriores, fala un correcto castelán peninsular, recibiu unha educación escolar e non incorre en torpezas nin faltas de tacto. Loura e anxelical, coa pel de porcelana e ollos azuis, é máis refinada ca Cándida, pero tamén máis infantil e dócil.

Carminha non casa cun paisano e par, coma a Cándida orixinal, para montar cos aforros de ambos os dous un negocio propio. Pola contra, Cincenta en todo, débelle o seu progreso ao matrimonio co seu “príncipe azul”, o *niño* ou señorito da casa: un atractivo avogado arxentino que decide botar pola borda os prexuízos sociais da súa clase.

11 Ambos os sainetes foron analizados por Marina Guidotti (Lojo, Guidotti de Sánchez e Farías 2008), que mesmo publica *Ramona* no seu anexo (389-410).

12 Pseudónimo artístico. O seu verdadeiro nome era Marina Esther Traveso. Nacida en 1903, faleceu en 1996.

13 Adaptación fílmica dunha exitosa telenovela emitida entre 1972 e 1973, que á súa vez recoñecía antecedentes nas outras producións do prolífico autor, tanto na televisión (*Nuestra galleguita*, 1969), como no radioteatro. “Santa Cruz. Entrevistado por Aída Bortnik”, *Página 12*, 10 de febreiro de 2006. <<https://www.pagina12.com.ar/diario/verano12/subnotas/23-20714-2006-02-10.html>>.

A saga de Niní Marshall exhibe de maneira nítida o divorcio entre a condición de *galego* (e sobre todo *galega*) e a de intelectual ou artista. Segundo esas representacións amplamente divulgadas nos medios masivos, para os galegos mesmos o termo “intelectual” parece non corresponderse con ningunha realidade. Os galegos comúns sinxelamente non coñecen, nin de lonxe, a existencia de tales seres e, moito menos, de mulleres que o sexan.

En *Cándida millonaria* (1941), de Bayón Herrera, terceira película da serie, Marcial (agora rico empresario, patrón de Cándida e o seu futuro marido) e Benito (que tamén progresou aínda que non tanto coma o seu antigo compañeiro de desventuras e pobreza) atópanse casualmente nun bar. Ambos os dous lembran os seus duros comezos como migrantes e póñense ao día co relato das súas vidas. Benito conta que casou, pero declina a posibilidade de presentarlle a súa muller a Marcial. Cando este pregunta se é moi fea, Benito responde que se trata de algo peor: “Es una intelectual”. “¿Y qué es eso?”, retruca Marcial, risoño. “Eso es —responde Benito— una mujer que escribe para el público”. “Eso debe ser grave”, acouta Marcial. “¿Grave?”, contesta o amigo, “Peor que la diabetes”. Acto seguido, o amigo detalla as desditas da súa condición. A esposa, unha arxentina, procedente da vila onde Benito se radicou e nai de tres nenos, non se ocupa deles nin del, e amósalle os descosidos da súa roupa. Tamén rexeita Benito a invitación de Marcial para acompañalo na cea de Noiteboa porque debe ficar cos seus fillos: “La intelectual cena esta noche en no sé qué Ateneo. Los chicos están solos”.

Cabe sinalar, non obstante, que, cando Marcial decide casar con Cándida, a única muller que estará decididamente a carón da serventa nova e que apoiará o casorio será esa “intelectual” esposa de Benito. Porén, a filla do noivo, criada na abundancia, partilla os prexuízos e hábitos da burguesía *snob* e resístese a aceptar que a súa propia nai, morta hai unha chea de anos, era unha aldeá co mesmo comportamento e costumes cá súa futura madrasta.

A reacción de Marcial ante a “intelectualidade” da esposa de Benito lembra, outra vez de xeito complementario (e involuntariamente irónico), as declaracións de Victoria Ocampo (1982, p. 109) cando confesa a súa sorpresa ao coñecer a José Ortega y Gasset e comprobar, marabillada, que tamén se pode pensar en español. “Sólo en 1916, cuando el primer viaje de Ortega, después de haber conversado largamente con él, advertí gradualmente mi tontería. Comenzaba a descubrir que todo podía

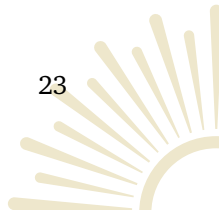
decirse en lengua española sin por ello volverse automáticamente pesado, afectado, grandilocuente.” (1982, p. 30).

Victoria Ocampo foi fiel ao seu tardío descubrimento de España. Ortega y Gasset, segundo é fama, xogou un papel decisivo na elección do nome da revista *Sur* (Vázquez 2002, p. 167) que, por outra banda, estivo sempre aberta aos españois en xeral e aos galegos en particular. Entre tantos outros, frecuentaron as súas páxinas como colaboradores e/ou como obxecto de crítica e estudo Francisco Ayala, Ramón Gómez de la Serna, Federico García Lorca, Rosa Chacel, María de Maeztu, Maruja Mallo, Amado Alonso, Rafael Alberti, Luís Seoane, Eduardo Blanco Amor, Guillermo de Torre (o home de Norah Borges) e Ricardo Baeza, que ocuparon na empresa cultural de Ocampo un lugar prominente. Tanto *Sur* como a súa directora, polo demais, asumiron (dentro das limitacións do “liberalismo crioulo”) unha posición de defensa da República e dos seus intelectuais e artistas, na guerra civil e durante o seu exilio (Macciuci 2004).

UN DÉFICIT REPRESENTATIVO

Lévolle apenas un ano a María de los Ángeles Medrano, a actriz que lle prestou a Carmiña a súa cara bonita. Xusto en 1975 eu facía o penúltimo curso da carreira de Letras na Universidade de Buenos Aires. Nesa época de formación tiveron como profesora outra “galega filla”: a notábel hispanista Celina Sabor de Cortazar, cuxa irmá, Pepita Sabor, foi unha das máis destacadas bibliotecólogas da Arxentina. Uns anos despois eu coñecería a periodista e escritora María Esther Vázquez, tamén titulada pola Universidade de Buenos Aires. Ambas as dúas serían para min mentoras e modelos vocacionais; encarnaban, de xeito relevante, outro destino posíbel para as galegas e os seus descendentes. Nin elas nin a lingua e a literatura de Galicia, que as dúas valoraban e que se recoñecía no mapa dos estudos académicos, estaban no lugar da Cincenta. Os roles que as mulleres galegas ou desa orixe ocupaban na sociedade eran daquela variadísimos.

Pero xa na década de 1930 non só chegaban dende Galicia migrantes iletradas, traballadoras e valentes. Nestes anos comezou a diáspora da Segunda República Española, que deixaría un imborrábel legado editorial, artístico e intelectual. Entre as súas figuras fundamentais pisou a Arxentina unha das artistas máis revolucionarias da vangarda: Maruja Mallo, nada en 1902 en Viveiro como Ana María Gómez González, gran capitá das “sin sombrero”, paladín das mulleres da

xeración do 27. Se alguén non pasou desapercibida no mundo da cultura foi sen dúbida Mallo, identificada case sempre pola crítica coa condición de galega, non só como española.

Antes dese período, e aínda que as mulleres (mesmo as instruídas) ficaban circunscritas ao eido da vida privada e non era tan común o seu desempeño no eido artístico e profesional, algunhas galegas fixéranse notar na Arxentina dentro desas actividades: a compositora Obdulia Prieto, a cantante e actriz Maruxa Villanueva (María Isaura Vázquez Blanco) ou a actriz Maruxa Boga, así como outras descendentes de galegos, escritoras e periodistas, ás que se agregarían as exiliadas da República. Pilar Cagiao Vila (2001) menciona os nomes de Elvira Marín, María Victoria Valenzuela, Isabel Ríos, María Miramontes, Amparo Alvajar e Carmen Muñoz Manzano (estas dúas últimas tamén tradutoras).

Porén, no imaxinario popular e nas producións de ficción, estas outras migrantes están infrarrepresentadas ou non o están en absoluto. A magnitude (e a inxustiza) desa ausencia levoume a idear o personaxe de Carmen Brey, unha moza galega de Ferrol, filóloga universitaria graduada en Madrid, que pisa Buenos Aires en 1924 e atopa unha colocación temporal a carón de Victoria Ocampo na miña novela *Las libres del Sur* (2004). Esa Carmen pioneira, hospedada na famosa Residencia de Señoritas de María de Maeztu, é verosímil malia non existir.

Coma a mesma Ocampo, a súa primeira xefa, descubrirá as súas capacidades e forxará o seu propio destino. Coma Cándida, Carmen casará con outro migrante, coetáneo e colega, non galego senón alemán, que será o seu socio na fundación dun próspero Instituto de Cultura y Enseñanza de Idiomas na cidade bonaerense de Chivilcoy. Aló a reencontra a novela posterior *Solo queda saltar* (2018), que narra a historia de Celia e Isolina, dúas irmás orfas provenientes de Fisterra, fillas dun mestre republicano, emigradas na posguerra civil. Ambas as dúas darán a batalla pola autonomía, persoal e profesional, nunha terra que lles brinda novas oportunidades.

A *MADRE PATRIA* E A ARXENTINA: UNHA FILIACIÓN CULTURAL CONFLITIVA

O déficit representativo dos galegos e galegas como intelectuais, profesionais e (re) produtores de “alta cultura” tamén debe lerse e explicarse dentro das tensións que marcan *ab origine* as relacións entre a *Madre Patria* e a nova Arxentina. No artigo “Gallegos de aquende y de allende” (6 de xaneiro de 1884), o escritor, político e

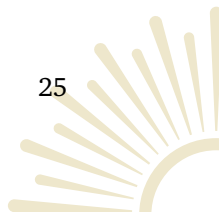
pedagogo Domingo Faustino Sarmiento sostén, brutalmente, que os españois deberían estarlles agradecidos aos arxentinos, españois americanos, porque estes lles presentan un espello empeorado dos seus mesmos vicios e salvan así a España de ser a “última nación del mundo civilizado.” (1928, p. 245).

O duro xuízo, ademais de atacar, primeiramente, os seus compatriotas, non só se refería aos galegos de Galicia, senón aos peninsulares en xeral. Tal postura categórica non era nova no autor de *Facundo*. Moito antes de ocupar cargos políticos, cando viaxaba por Europa comisionado polo goberno de Chile para estudar os sistemas educativos, xa pontificaba, indignado: “Opino por que se colonice la España” (1993, p. 166).

Non era, dende logo, a excepción entre a chamada xeración do 37. Filla dos que guerrearon pola independencia política, foi a construtora e xestora do proxecto nacional triunfante despois da caída de Juan Manuel de Rosas en 1852 e levou adiante unha empresa de emancipación cultural. Nese sentido, sinala Borges, “nuestra historia es también la historia de «un querer apartarse de España», de «un voluntario distanciamiento de España»” (1974, p. 271).

Algúns destes primeiros intelectuais preferirán recoñecerse como “hijos de la Francia” (Juan Bautista Alberdi); outros avogarán en contra do castelán-centrismo (Juan María Gutiérrez), pensando nas linguas precolombinas e tamén noutras linguas ibéricas (como o galego). Pero entre fins do século XIX e comezos do XX iniciárase unha recuperación cultural do legado hispánico e tamén do precolombino (en parte ante o avance dos Estados Unidos de América), aínda que boa parte da clase dirixente (da que proviña Victoria Ocampo) elixise como paradigmas a cultura francesa e a inglesa. Ricardo Rojas e Manuel Gálvez encabezarán na Arxentina este rescate. A figura de Rojas ten especial interese porque a súa viaxe a España, entendida como viaxe ás orixes, inclúe Galicia, retratada tamén no seu *Retablo español* (1938), onde se detén na lingua, na lírica e na paisaxe galegas e tamén nos seus intelectuais, que configuran o panorama dunha “ilustración galega” moi distante dos estereotipos. O periodista e narrador Roberto Arlt plasmará nas súas *Aguafuertes gallegas*, froito da súa viaxe de 1935, a innovadora imaxe dunha “Galicia civilizada” que os arxentinos ignoran (Lojo 2017).

Pola súa banda, os galegos tamén teñen algo que dicir sobre eles mesmos e sobre o legado hispánico. En principio, a migración galaica (que contaba con numerosas institucións corporativas) preséntase como buque insignia da Hispanidade,

representativa de España e das súas virtudes. Após 1920 comezan a aparecer outros matices que sinalan as diferenzas nacionais de Galicia con respecto ao Estado español, ás veces sen conflito e outras veces como oposición que inclúe a denuncia dun centralismo opresivo por parte de Castela. Saliéntase, ademais, a precedencia e preeminencia do galego como lingua culta fundadora, influínte sobre o portugués e sobre o castelán, e vaise afirmando un concepto de hispanismo non castelán céntrico (Fariás 2010, p. 57).

A diáspora republicana reforza o movemento galeguista. Moitos exiliados tiveron unha intensa participación na actividade cultural, a través de revistas, libros e da fundación de novas editoriais (Zuleta 1999). Gonzalo Losada Benítez, madrileño de orixe galega, fundou en 1938 a emblemática editorial Losada. O selo Emecé, vivo e prestixioso ata os nosos días, foi inaugurado por galegos,¹⁴ entre os que destacaron intelectuais como Luís Seoane e Arturo Cuadrado.¹⁵ As súas primeiras coleccións chamábanse Dorna, Hórreo e Biblioteca Gallega. A editorial dedicouse non só a difundir prosa e poesía galega senón tamén temas americanos e arxentinos. Seguiron a Emecé as editoriais Nova e Botella al Mar e outras pequenas, xa desaparecidas, nos anos cincuenta. A exclusividade do castelán como lingua de “alta cultura”, resentida tamén por creadores e intelectuais doutras linguas ibéricas, contrarréstase na prensa corporativa da colectividade. Exemplo importante é a editada en lingua galega, onde colaboraban activas figuras da intelectualidade e da política, materializando en Buenos Aires (a chamada “quinta provincia” de Galicia) o ideal dunha “Galicia ceibe”. Alfonso Rodríguez Castelao, Ramón Suárez Picallo, Vicente Risco, Arturo Cuadrado, Ramón Otero Pedrayo e Rafael Dieste cóntanse entre eses nomes.

Porén, aínda despois do forte impacto que esta diáspora alcanzou na sociedade receptora, moi mobilizada pola guerra civil (Goldar 1996), a disociación —instalada entre as representacións populares maioritarias dos galegos e as actividades culturais e intelectuais máis sofisticadas— non se modificou substancialmente.

14 “En sus orígenes, hacia 1939, el sello tuvo una orientación galleguista, como si sus impulsores, Mariano Medina del Río y Álvaro de las Casas, hubieran querido consolidar y difundir en Argentina la cultura y la literatura comunitarias. [...] A poco de andar se sumaron a la empresa dos figuras representativas del exilio republicano gallego: Arturo Cuadrado y el destacado ilustrador y dibujante Luís Seoane” (Larraz, Diego e Expósito 2019, p. 52) Tamén os asturianos (a familia Braun Menéndez) figuraron no directorio.

15 Aínda que nado en Dénia, Alacant, o poeta, editor e periodista Arturo Cuadrado (1904-1998), fillo de nai galega, formouse en Galicia e desenvolveu unha activa militancia galeguista. <https://www.cervantesvirtual.com/portales/editores_editoriales_iberoamericanos/obras/materia-autoridad/cuadrado-arturo-1904-1998-76808>

A obra de Julio Cortázar ilústranos de xeito notábel en canto á pertinaz supervivencia do estereotipo básico. Malia estar casado coa tradutora Aurora Bernárdez, irmá do poeta Francisco Luís Bernárdez, e malia ser publicado por Paco Porrúa, todos eles ilustres membros dunha nutrida colectividade intelectual galaico-arxentina, esta non aparece nas súas ficcións, onde os personaxes desa orixe seguen a exercer os consabidos roles en empregos de baixa ou media cualificación (porteiros, camareros, criadas, enfermeiras).¹⁶

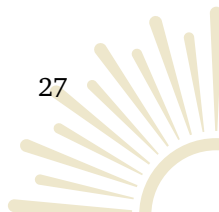
A restauración de Galicia como referente patrimonial en todos os planos segue a ser, aínda, unha materia pendente para a Arxentina. En cambio, esa Galicia ideal que se construíu dende a Arxentina e en particular dende Buenos Aires (verdadeira cidade cosmos —cosmópole— e capital da galeguidade) si é hoxe recoñecida como referente decisivo da identidade cultural galega moderna. No Río de la Plata, como ben sinala Ramón Villares (2016, 2019), a identidade galega mantívose e á vez transformouse cun novo impulso. O poderoso asociacionismo preexistente e o liderado creador dos intelectuais exiliados (o máis visíbel de todo o exilio republicano) foron os seus piares.

O CORREDOR, OS *FINISTERRES* E A CONSTELACIÓN GALEGA

Aínda que o pobo xudeu lle leva ao galego, en canto á experiencia migratoria, polo menos unha ducia de séculos, hai entrambos algunhas afinidades notábeis no concepto e no sentimento de diáspora, na relación visceral que os dous establecen cun eixo imaxinario, ancorado nunha terra que é un lugar xeográfico e tamén unha dimensión interior. Quen marcha desa terra lévaa cun mapa e cunha chave. Vive fóra dela e mais nela. Sabe que algún día ha volver. Se non volve en persoa, si nos seus fillos, ou nos fillos dos seus fillos. Sabe que esa chave abre o cofre do tesouro da identidade.

Papá nunca retornou. Coma o castiñeiro do seu xardín, morreu na chaira onde non tiña pensado quedar. Pero as árbores (pais e fillos) camiñan cando navegan, e fun eu a que me convertín en barca.

16 Francisco Fernández Naval (2006) salienta a presenza de galegos e galegas na obra de Cortázar, pero non repara na sorprendente ausencia de representantes do medio intelectual, como todos aqueles cos que conviviu o escritor.

Ou podería dicir, tamén, que atopei o corredor. Ese “pasillo prodigioso entre los montes de Barbanza y la vasta llanura que concluye, sin una ondulación, en el río inmóvil.” (Lojo 2010, p. 132). O que meu pai cruzaba na súa longa enfermidade derradeira, cando se volvía neno e deixaba a súa cama nas noites invernaís do Sur, para camiñar sobre a xeadá como se se bañase nas ondas do río Coroño, unha madrugada de verán.

Malia pisar eu Galicia por primeira vez a comezos do ano 1993, o corredor estivera sempre alí. Tiña múltiples entradas, pasadizos e fiestras. Algunhas abríanse moi preto, coma o rostro dunha nai galega co seu meniño no colo, que segue a ollarme na parede da sala dende unha pintura de Laxeiro que o grande artista de Lalín nos deixou como agasallo. Pintouno na casa, sobre unha cartolina, un de tantos domingos nos que el e a súa muller Lala (Eulalia de Prada Canelas, benquerida amiga da miña nai) partillaron connosco o viño e a paella.

Hoxe, após ter ido e volto tantas veces na realidade que chamamos real e nos soños que non o son menos, após ter viaxado cos pés e coa escritura, xa non sei se hai corredor ou se o corredor se transformou nunha rede transoceánica de seres e de sentidos que brotan dende o subsolo dos mundos como floracións de coral. Ou, arriba, no ceo, forman un *campus stellae*, unha vía láctea, unha Galicia que acende as súas luces. *Gallaecia fulget* a unha beira e mais á outra da *Mar Océana*.

Santiago Apóstolo é unha reliquia nunha catedral visitada durante séculos por millóns de persoas dende todos os puntos do territorio europeo. Tamén é un estraño migrante aínda vivo nas Indias Occidentais, unha presenza impregnada polos mitos do altiplano que chega ao Noroeste arxentino como o Tata Santiago, o pai Santiago, San Santiago-Illapa, o señor do raio, taumaturgo, protector e xusticeiro, venerado ata hoxe nas festas populares dunha cultura mestiza (Lojo 2016b).

José de San Martín (o noso apóstolo laico e masón) ten o seu mausoleo na catedral de Buenos Aires, pero a súa imaxe sorprende o peregrino que alcanza os cantís da fin da terra e atopa o seu busto cara ao mar da Costa da Morte, e debaixo del a lenda “Héroe de España y América”, para satisfacción de meu pai e, sen dúbida, miña.

No centro urbano de Fisterra vese un monumento a outra clase de heroes: os migrantes anónimos, que non levaron armas e fixéronse *libertadores* de si mesmos, conquistadores incruentos nos almacéns de Ramos Generales, cadanseu “Cortés o un Pizarro de la vara de medir”, como os chamou con afecto admirativo Arturo Jauretche. En Ushuaia, a capital da Tierra del Fuego, un cruceiro replica a homenaxe

a ese galego fisterrán e a tantos coma el que chegaron á outra fin do mundo coa maleta na man.

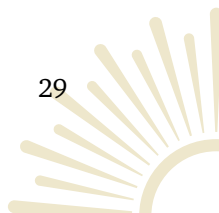
As latitudes austrais e Galicia vincúlanse dende o apelido de Blasco Gallegos, que foi piloto de Fernando de Magalhães e deixou a súa pegada patronímica nun río e nunha cidade da Patagonia. Os escritores actuais volven sobre os fundadores remotos e os migrantes máis próximos. Víctor F. Freixanes recrea a memoria doutro piloto, Basilio Vilariño, na súa novela tan histórica como fabulosa *A cidade dos Césares* (1993); as aventureiras crónicas e ficcións de Xavier Alcalá (*Viaxes no país de Elal*, 1992; *Alén da desventura*, 1999; ou *The making of*, 2018) fálannos de galegos mariños, anarquistas e mesmo de turbios colaboradores do Terceiro Reich.

Hai un galego na Lúa, xa se sabe. A Buenos Aires chegaron millóns. Alí concéntrase quizais o catálogo completo da constelación galaica, que tivo e ten nesta cidade unha das súas oficinas de pensamento máis activas. As estrelas do “Antiguo Reino del Oeste” (Manuel Rivas) brillaron sobre o Río de la Plata cando no ceo do outro hemisferio ameazaban apagarse. A capital arxentina foi “la Atenas de Galicia” (Alonso Montero 1995, p. 93), o centro extraterritorial dunha patria soñada na que Alfonso Rodríguez Castelao foi quen de xerar e imprimir *Sempre en Galiza* (1944), e onde Eduardo Blanco Amor escribiu e publicou, en 1959, a insubmis e transgresora *A esmorga*, novela fito na narrativa galega do século XX que foi traducida e difundida por dúas veces na Arxentina durante os últimos anos.¹⁷ Tamén, na súa faceta periodística, Blanco Amor deu a coñecer numerosos artigos no matutino *La Nación* sobre temas españois e nomeadamente galegos (2004).

Despois dos estudos maxistrals de Xesús Alonso Montero, Ramón Villares e Xosé Manoel Núñez Seixas sobre Buenos Aires, centro da Galicia extraterritorial, só queda limitarnos a un resumo que permita facer unha mínima xustiza a “o máis valioso e fermoso da nosa Diáspora” (Alonso Montero 1995, p. 93).

Buenos Aires foi, en definitiva, o eido propicio no que o multifacético Luís Seoane desenvolveu un labor prodixioso (Alonso Montero 1995, pp. 102-120; Villanueva 2016) e converteu a cidade nunha capital editorial mundial en lingua castelá e tamén en lingua galega (Villares 2016, p. 494). Un riquísimo panorama cultural e literario de autores clásicos e contemporáneos de Galicia, en galego e en castelán, ofreceuse

17 *A esmorga*, en castelán, foi publicada en 2005 en Buenos Aires pola Biblioteca de Autores Gallegos de Ediciones Corregidor, e en 2015 polo selo Mar Maior de Galaxia. Ambas as dúas edicións difundíronse na Feira Internacional do Libro de Buenos Aires.

grazas a el (impulsor, asesor ou editor) en diversas casas, algunhas cun longo futuro, como as xa sinaladas Emecé, Nova e Botella al Mar (esta, de poesía, que funda con Arturo Cuadrado) e outras moi especializadas pero efémeras, como a emblemática Citania.

Cun duplo obxectivo, Seoane lanza por primeira vez ou reedita “certos textos galegos, fundamentalmente coa esperanza de que cheguen á Galicia do silencio e do medo, e [...] publica determinados libros casteláns pensando na intelectualidade arxentina, unha intelectualidade que non sempre vinculaba a Galicia nomes tan valiosos” (Alonso Montero 1995, p. 106). A súa revista *Galicia Emigrante* (1954-1959) é outra achega memorábel para o progresismo galeguista. Entre 1954 e 1971 *Galicia Emigrante* tivo unha emisión semanal en Radio Liberdade, aludida na xa citada *A cicatriz branca* de Margarita Ledo Andión. Seoane, Cuadrado e Varela están á fronte de tres revistas literarias clave da época: *De Mar a Mar* (1942-1943), *Correo Literario* (1943-1945) e *Cabalgata* (1946-1948), onde asinan nomes eminentes de Galicia, España e Iberoamérica.

Retornado á Arxentina en 1940, Castelao propúxose unir os exiliados, reavivar e organizar o galeguismo como movemento cultural, máis aló dun partido político. Creou a Irmandade Galega (1941) e constituíu o Consello de Galicia en 1944, aínda que este non puido impoñerse de maneira consensuada como goberno galego no exilio. Dirixiu na capital porteña as revistas *A Nosa Terra* e *Galeuzka* (que reflectía o pacto das comunidades peninsulares galega, vasca e catalá); multiplicouse en discursos, en mitins, nos festexos dos centros galegos, que se disputaban a súa presenza. Entre as súas intervencións máis transcendentales contouse o multitudinario encontro de todas as forzas republicanas no exilio celebrado no Estadio Centenario de Montevideo (1943; Monteagudo 2021, pp. 142 e *passim*).

O autor d’*A derradeira lección do mestre* (óleo pintado en Buenos Aires) pronunciou o seu máis relevante discurso, coñecido como *Alba de groria*,¹⁸ nas Xornadas Galegas celebradas no Teatro Argentino o 25 de xullo de 1948. A versión final terminou publicándose en posteriores edicións de *Sempre en Galiza* e tamén como folleto (abreviado) polo Centro Galego. Historia e mito conflúen nesta peza oratoria de acentuado lirismo, que imaxina unha Santa Compañía de heroes e heroínas culturais galegos desfilando ao longo dos séculos: dende Prisciliano ou Exeria,

18 Título que lle daría con posterioridade Eduardo Blanco Amor na publicación conmemorativa do Centro Gallego.

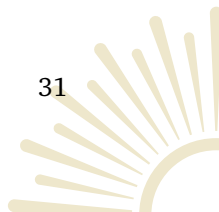
a escritora viaxeira, ata Rosalía e os poetas do Rexurdimento, ou os últimos mártires da liberdade, como Alexandre Bóveda. Pero estes individuos non están só nin existen por si mesmos: emerxen dun substrato popular, anónimo, fundamente enraizado na terra nai. Os funerais de Castelao, en 1950, congregaron miles de persoas. Quince carruaxes encabezaban o cortexo que acompañou os seus restos mortais ata o panteón do Centro Galego no cementerio da Chacarita.

Publicáronse tamén na capital arxentina (e galega) libros tan fundamentais coma o hoxe clásico de Xosé Neira Vilas *Memorias dun neno labrego* (1961), cuxa cuberta na editorial Follas Novas é obra de Seoane, ou a monumental *Historia de Galicia* (1962-1973), dirixida por Ramón Otero Pedrayo e financiada polo empresario e mecenas galego Manuel Puente,¹⁹ da que chegaron a imprimirse tres tomos. Outros empresarios, como Isaac Díaz Pardo, destacáronse tamén en calidade de artistas. O encontro de Díaz Pardo con Seoane, como sabemos, desembocou na creación do Laboratorio de Formas, que transformou Sargadelos na marca cerámica galega máis universal.

As redes afectivas e intelectuais da migración nunca se cortaron. O café Tortoni foi o epicentro dun cenáculo xa lendario, ao que asistían Seoane, Lorenzo Varela, Arturo Cuadrado ou Rafael Dieste, así como mulleres galegas creadoras, intelectuais e activistas: Maruja Mallo, Amparo Alvajar, Sira Alonso, María Miramontes (Meléndez 2018, p. 228). En 2007 este espazo converteuse en sede do grupo Lectores Galegos en Bos Aires, coordinado por dúas representantes dunha xeración nova: as profesoras Andrea Cobas Carral e Débora Campos Vázquez, membro correspondente desta Real Academia. Non só se propuxeron desprezar dende os seus comezos a historia da literatura en lingua galega senón ler as escritoras e os escritores actuais, con quen este colectivo mantivo constantes diálogos. Hoxe o grupo reúne na Biblioteca Gallega de Buenos Aires, constituída dentro doutra sede non menos histórica: a Federación de Sociedades Gallegas de la República Argentina (FAGRA) da rúa Chacabuco, que dende 2005 alberga tamén o Museo de la Emigración Gallega en la Argentina (MEGA).

Como xornalista, editora da revista de cultura *Ñ*, do diario *Clarín*, Campos Vázquez dedícase, ademais, á desvelación actual do que chamei “criptoidentidade”, á restauración de Galicia como referente patrimonial para os arxentinos. Os seus artigos

19 Ramón Villares esténdese sobre a xénese e o desenvolvemento deste proxecto, así como sobre o conflito inicial cos historiadores do Instituto Padre Sarmiento (2007).

analizan, entre outros temas, a pegada de Maruja Mallo, Luís Seoane ou Castelao na cultura e a paisaxe de Buenos Aires; traen a memoria da inmigración e dos seus valores, o legado e o presente dos editores galegos; lembran o carácter fundante, para o pensamento feminista contemporáneo, dunha posmoderna *avant la lettre*: a condesa de Pardo Bazán; destacan a significación universal do Camiño de Santiago.²⁰

Un ambicioso proxecto impulsado por Víctor Fernández Freixanes e nado en Galicia cun obxectivo internacional, “ser o grande escaparate da cultura galega no mundo”, encarnouse en Mar Maior, selo do grupo Galaxia que aterrou na Arxentina coa Feira Internacional do Libro de Buenos Aires de 2016. Así arribaron a esta cidade novas edicións en castelán de clásicos galegos (de Emilia Pardo Bazán a Cunqueiro ou Blanco Amor) e de escritores e estudosos contemporáneos de distintas xeracións (Villares, Alonso Montero, Alcalá, Queipo, López Silva, Riveiro Coelho), incluíndo os fillos da diáspora.

Como outrora fixeron outras colectividades coa autoestima máis alta, dende 1998 a galega ten o seu propio colexio bilingüe, o Santiago Apóstol, institución aberta a todas as familias interesadas na lingua e a cultura galegas e dirixida polo profesor Carlos Xavier Rodríguez Brandeiro, tamén membro correspondente da RAG. Instalado no Once, un dos barrios máis populosos da capital, está á volta do Centro Galicia (fundado en 1979) representativo das catro provincias e tamén da nosa, a quinta. O vestíbulo da entrada exhibe un fito singular da constelación: un mural de Seoane, entre outros do autor que enxalzan lugares emblemáticos da cidade, como o Teatro San Martín. Mentres, dende 1984, Xeito Novo fai resoar os mellores teatros de Buenos Aires en todas as frecuencias da música celta.

A cátedra Galicia-América, creada en 2016 na Universidade Nacional de San Martín, proponse como espazo de reflexión, investigación e difusión da cultura, a historia e a identidade galegas, tanto daquilo que tivo lugar na “metrópole” como na súa diáspora, con especial referencia á Arxentina e a Buenos Aires, a outra “metrópole”. O escritor e membro de número da Real Academia Galega Manuel Rivas é o director xeral, o historiador Ruy Farías Iglesias, o director académico,²¹ e a devandita periodista e profesora Débora Campos Vázquez, a directora executiva. A cátedra conta coa asesoría dun comité académico internacional.

20 Unha escolma dos seus artigos pódese atopar na bibliografía.

21 Membro da Comisión de Acción Exterior do Consello da Cultura Galega. Profesor universitario e investigador do Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas (CONICET), Arxentina.

Ademais de proxectos específicos de investigación sobre a inmigración e o patrimonio galego na Arxentina,²² esta cátedra, moi activa na tarefa de difusión á comunidade galega e arxentina en xeral, organiza continuamente conferencias de especialistas, presentacións de libros, proxeccións de cinema e ciclos abertos a todo o público (como o dedicado a Mulleres Galegas, ou o de Cinema documental), malia carecer de apoios económicos dende Galicia, pois non forma parte da Rede de Centros de Estudos Galegos diseminados en universidades de América e Europa e sostidos pola Secretaría Xeral de Política Lingüística da Xunta de Galicia.²³

Así mesmo, cabe mencionar a Cátedra Libre de Literatura e Cultura Galegas da Universidade Nacional de La Plata, creada en 2013 e a cargo da filóloga Mariela Sánchez, investigadora do CONICET, que tamén realiza ciclos temáticos, literarios, lingüísticos, musicais e audiovisuais, abertos a todo o público.²⁴ O último deles, do ano 2021, estivo dedicado a mulleres sobranceiras de Galicia. Este traballo tenaz, sistemático e sostido segue a realizarse sen apoio económico do goberno, como é o caso da Cátedra Galicia-América.

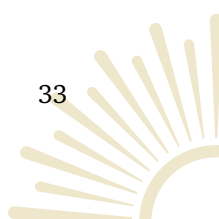
Non poucos arxentinos galego-descendentes pensaron e escribiron sobre Galicia, e en modo galaico, malia o faceren en castelán: dende Francisco Luís Bernárdez (1900-1978) a Rodolfo Alonso (1934-2021), tamén tradutor; dende José González Carbalho (1899-1958) a Julieta Gómez Paz (1920-1995). A estes poetas e ensaístas fóronse agregando cada vez máis narradores, e sobre todo narradoras, dispostas a desprezar as subxectividades familiares, que construíron un relato colectivo.

As biografías, memorias e novelas escritas por descendentes directos dos galegos que nelas se evocan —nais, pais, avós, tíos, coñecidos, amados u odiados, e ás veces

22 “A emigración galega á Arxentina na segunda posguerra (1946-1960): integración, identidade e imaxinario colectivo”, dirixido por Ruy Farías, ou o Roteiro Seoane, baixo a coordinación da historiadora da arte Silvia Dolinko, que a partir do estudo, rexistro e investigación dos murais existentes na cidade de Buenos Aires daquel artista, encarou a realización dunha publicación dixital e interactiva, xunto cunha edición impresa, que brinda un acceso amplo a este conxunto de obras, ao tempo que pon en valor esta produción fundamental do patrimonio cultural da capital arxentina.

23 A cátedra tampouco recibe axuda de ningún organismo de goberno, universidade ou institución cultural galega, unha carencia só crebada pola colaboración do Consello da Cultura Galega no proxecto Roteiro Seoane.

24 Por mencionar só algúns: ciclo de cine e debate “Galegas de película. Mulleres en proxección”; ciclo de encontros “Follas *nosas*. Olladas galego-platenses sobre a obra poética de Rosalía de Castro” (2017); “Letra é música” (2018); “*Temos que falar*. Unha inmersión na lingua galega desde un enfoque comunicativo” I e II (2019); “*Temos que falar* III. Agora que si nos ven... O ABC das galegas ilustres” (2021).

traídos só polo rumor incesante das historias domésticas— devolven á vida os seus fantasmas da outra beira do océano. Se neste caso as circunstancias poden ser tópicas, non o son os personaxes: singulares, únicos, irrepetíbeis, que —sen desmentir un “etnos” común— resultan, ante todo, individuos complexos. Abonda mencionar libros como *Detrás del mostrador* (1992), de Delia Fontán; *Cuando el tiempo era otro* (1999), de Gladys Onega; *El buen dolor* (1999), de Guillermo Saccomanno; *Pasador de piedra* (2000), de Clementina García Ibáñez; *Cuadernos de la sombra*, de Ernesto Schoo (2000); *Domingo en el cielo* (2000), de Ana Sebastián; *Petra* (2002), de Stella Maris Bertrinelli.

Nos últimos anos apareceron varios textos desta índole, en maior ou menor grao de autoficción: *Un comunista en calzoncillos* (2013), de Claudia Piñeiro; *Últimas miradas antes de partir* (2015), de Milagros Díaz Martínez; *Estuvimos cantando* (2015), de María García Campelo; unha novela de Mirta Pérez Rey, publicada primeiro como *De morriñas y muiñeiras* (nunha edición institucional de Centro Betanzos, 2016) e despois reeditada como *Encaje de dos orillas*; o libro de contos *Corazón gallego* (2018), de Celia Otero e por fin a novela *Aurelia quiere oír* (2019), de María Rosa Iglesias; poden engadirse a esta listaxe as miñas propias novelas de autoficción: *Árbol de familia* (2010) e *Todos éramos hijos* (2014).

Non é ocioso notar que en todos estes casos as autoras son mulleres, galegas elas mesmas ou descendentes de galegos, con instrución terciaria ou universitaria e formación cultural (amén dos dotes especificamente artísticos que amosan nas súas obras). É un valiosísimo florecemento dun circuío memorial que, creo, non deixa de medrar grazas a que hoxe os migrantes, e nomeadamente as mulleres da migración, están en posesión de recursos simbólicos e ben aproveitadas oportunidades que os seus devanceiros non tiveron.

Parte da historia galega é arxentina e, á inversa, a historia arxentina non sería a mesma sen Galicia, como ben sabía e deixou escrito Antonio Pérez Prado no seu libro pioneiro (1973) e como sinala Ramón Villares na súa derradeira *Historia de Galicia* publicada por Mar Maior, que conclúe co ensaio “Buenos Aires gallega”: “No se trata de historias paralelas o alternativas [...]. Es la expresión de una historia verdaderamente conectada en la que cada uno de los polos retroalimenta al otro.” (2016, p. 503).

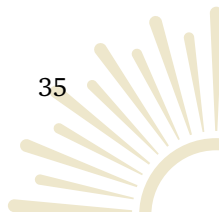
Os galegos son tan fundadores do país do Plata como os seus poboadores orixinarios, pero os arxentinos aínda non caeron na conta de que levan esas básicas

identidades cruzadas e inscritas no ADN biolóxico e cultural. Indíxenas e galegos sufriron, en diversos graos, o *bullying* dos prexuízos e os etnocentrismos hexemónicos e a miúdo ocultáronse ou ocultáronos baixo o paraugas do “español” ou do “crioulo”.

Non todos o viron dese xeito. En 1870 Lucio V. Mansilla, daquela un coronel subcomandante da fronteira sur, tamén e sobre todo aventureiro, periodista e escritor, pensou que os indios podían ser arxentinos e que os arxentinos tamén eran indios, e así o deixou sentado en *Una excursión a los indios ranqueles*, un libro extraordinario, que fixo carreira literaria pero non influíu na axenda política.

Polo corredor transoceánico non só cruzamos as persoas, senón tamén os personaxes dos libros. Dende *Merlín e familia* (1955) chega o vello mago do Rei Artur e de Álvaro Cunqueiro á miña novela *La pasión de los nómades* (1994) xunto cunha sobriña da miña invención: Rosaura dos Carballos. Emigrados do pazo de Miranda e do bosque de Esmelle a comezos da última década do século XX, atópanse en Buenos Aires co fantasma penitente de Mansilla e acompañano na peregrinación polo seu antigo camiño ata os indios ranqueis, na pampa profunda. Entón descubren que esa pampa se parece ao mar, que os ollos esvaran ata o abismo luminoso do ceo. Ven rexurdir outros fantasmas: os da cultura ancestral nativa, borrada pola vontade política do esquecemento. Un mundo onde as *machis* ou *xamanas* teñen negocios sobrenaturais coma as *meigas*, as mulleres vístense de la negra e adórnanse con adobíos de prata, hai árbores sagradas e nas lagoas escóndense sereas sedutoras ou monstros infelices. Os mitos reflíctense mutuamente e entrecrúzanse no espello desas lagoas que evaporou a historia, pero volven nos relatos, que non son unicamente literarios.

Bibiana García, filla dun comerciante galego da fronteira, foi raptada aínda nena polos aborixes. Nunha tribo da pampa (a do cacique Cipriano Catriel) medrou, casou e tivo descendencia. Tamén se fixo *machi* (ou *meiga*) de gran poder. Alcu mábana Raíña ou Dhugu Thayen (fervenza rumorosa), se cadra polo seu don para a oratoria. Cando os aborixes perderon definitivamente a guerra, fíxose cargo da comunidade. Foi unha líder política e espiritual. Uniu a comunidade derrotada e dispersa; parlamentou, incansábel, cos gobernos crioulos ata que conseguiu terras para os seus. Cara ao remate do século XIX logrou que se fundasen dúas colonias dedicadas á cría de gando, que prosperaron. Sobre unha delas instalaríase a cidade de Colonia Catriel, que a recoñece como a súa fundadora e lle dedicou en 2013 un monumento ecuestre, lanza e bandeira na man. A famosa revista *Caras y Caretas*

retrátaa en 1899, xa de certa idade. Sobre un vestido de percal escuro leva as súas xoias de prata. Con esas xoias e co seu cabalo enterrárona, segundo o costume nativo, mirando cara ao oriente (Cuadrado 1981; Díaz Mattei 2018; Verbeke 2019).

Esa historia late no núcleo doutra novela, *Finisterre* (2005), onde tamén unha galega aprende a ser *machi* baixo o ceo austral. Ou rescata a *meiga* oculta que ten dentro.

EMIGRACIÓN, MITOHISTORIA E ÉPICA. DE ROSALÍA DE CASTRO A MARUJA MALLO

A combinación afortunada e fluída de paisaxe, historia, mito, lenda e música imprímelle a Galicia a súa marca inconfundíbel. O seu himno é un poema romántico que convoca o rumor dos piñeiros e a linguaxe da natureza e remite a Breogán, o heroe mítico. A gran voz lírica de Rosalía, que volve fundar a literatura galega, fálanos tanto do despoxo e a opresión da sociedade coma do seu inalienábel patrimonio simbólico.

Dende os poetas e historiadores do Rexurdimento, a autoconstrución de Galicia está atravesada polo concepto antropolóxico de “mitohistoria”, que funciona como unha poderosa industria de visión poética. Quero deslindar claramente esta matriz creadora e visionaria tanto dos estereotipos instrumentalizados da sentimentalidade que analiza Helena Miguélez-Carballeira como do “galaiquismo” folclórico que Beatriz Busto Miramontes (2020) estuda no cinema franquista.

A “mitohistoria”, ben o evidenciaron estas dúas estudosas, e moi en particular a primeira no seu incisivo libro *Galicia, a sentimental nation. Gender, culture and politics* (2013), pode degradarse en clichés que consolidan unha relación de supeditación. No seu proceso de redefinición decimonónico, resume Miguélez, a cultura galega apela primeiro positivamente á orixe celta, tanto nos valores de independencia, orgullo, heroísmo e autodeterminación, coma na sensibilidade lírica, precoz na península, que a coloca nun grao de refinamento superior á rusticidade e rudeza castelás e mesmo a propón como modelo para a poesía provenzal. Tamén a conecta, por outra banda, coa rica tradición lendaria e literaria do celtismo nas dúas Bretañas e en Irlanda.

Esa sensibilidade, continúa Miguélez, que no século XVIII era signo dunha condición civilizada e que reivindicaron intelectuais como Manuel Murguía e Uxío

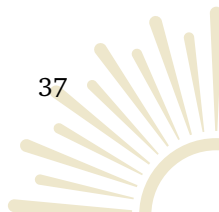
Carré Aldao, voltéarase coma un búmerang cando se vexa vinculada co feminino desvalorizado por fráxil e inferior, xustificando a subordinación política dunha Galicia sentimental, pasiva, lánquida, sumida no seu propio misterio. Así porase en marcha un proceso de *genderization* da identidade galega, asimilándoa ao sentimento, non xa como marca do civilizado senón como indicio da debilidade irracional do xénero feminino visto como subalterno, dende unha óptica culturalmente patriarcal e politicamente centralista.

Os escritores, historiadores e intelectuais galeguistas do Rexurdimento e os seus sucesores ficarán atrapados en dicotomías de ferro ante a moral vitoriana que se impón. Rosalía é —e seguirá a selo no futuro— a icona central dunha literatura e unha lingua recuperadas como legado cultural fundador. Mais esa vigorosa imaxe de muller, explica Miguélez, debe ser depurada para converterse en aceptábel, sobre todo a ollos dos detractores de Galicia. Será preciso entón “lavar” a figura rosaliana de calquera vinculación coa sexualidade libre atribuída á muller galega das clases populares, que resulta inaceptábel para os parámetros censores de remate do século XIX. Tamén haberá que desmontar posíbeis asociacións co erotismo feminino transgresor, propio do universo simbólico celta. Despoxada de corporalidade sexual, elidido o suxeito biográfico empírico, a poesía rosaliana, consagrada como hipóstase do sentimento e como metáfora nacional, será lida en clave esencial e metafísica. A persoa histórica da poeta erixirase en paradigma de virtudes maternais e do fogar.

Coa “normalización” posterior ao Estatuto de Autonomía, conclúe Miguélez, afirmase —dende o pensamento do influínte intelectual Ramón Piñeiro, autor de *Filosofía da saudade*— a concepción da *sentimentalidade saudosa* como trazo da diferenza histórica galega, inextricabelmente unida á lírica e entretecida coa terra e a paisaxe. Rosalía de Castro representa de xeito exemplar todas as formas deste sentimento universal que alcanza en Galicia unha especial e distintiva gravitación.

Aínda que Miguélez Carballeira estima, con razoados argumentos, que a conexión supostamente indestrutíbel entre os galegos e a súa paisaxe foi o núcleo dos estereotipos coloniais da sentimentalidade galega, esa utilización instrumental non deslexitima nin invalida o sentimento mesmo. Os fillos e fillas de migrantes podemos testemuñalo.

Os que marcharon, para salvárense das represalias, para atopar novas oportunidades ou por ambas as dúas razóns, viviron a súa xenuína *saudade* e en *saudade* e

legárona á súa descendencia. Iso non lles impediou que, en moitos casos, estivesen tamén comprometidos cunha loita pola descolonización galega en todos os planos.

Cando marcharon, levaron canda eles a súa paisaxe constitutiva: rural ou urbana, interior ou costeira. Seguiron a escoitar ecos de campanarios, na procura da reverberación da auga nas vidreiras da Mariña, pescando troitas de prata nun río de montaña. Pero a paisaxe cambia coa perspectiva. Na Galicia exterior o “bonsái atlántico” (Manuel Rivas *dixit*) bótase a andar. E tamén se transforma. A terra nai ensánchase noutras direccións e noutras dimensións.

Un testemuño é o dunha migrante célebre, xa nomeada nestas páxinas: Maruja Mallo, que chegou a Buenos Aires en febreiro de 1937 coa súa última pintura debaixo do brazo. A obra chamábase, premonitoria, *La sorpresa del trigo*, coma se fose pintada para anunciarlle a súa viaxe inminente á terra dos gandos e das pabeas: a Arxentina, pródiga en trigais, hórreo do mundo, onde Maruja miraría, abraida, os seus dedos dos que brotaban espigas, tal como fai a Deméter campesiña da súa tea.

Un feliz encadeamento de mulleres, intelectuais e artistas salvaríaa da persecución política máis que probábel, dado que o seu mozo, o político Alberto Fernández Mezquita, membro do POUM, estivera secuestrado e a piques de ser fusilado por forzas nacionais. A mecenas arxentina Elena “Bebé” Sansinena de Elizalde, presidenta da Asociación Amigos del Arte, asinou o cablegrama que a convocaba con urxencia para montar unha exposición en Río de la Plata. Ese evento, que non chegaría a realizarse nunca, sería a base para xestionar os seus papeis de saída cara a Buenos Aires. A poeta Gabriela Mistral, daquela cónsul de Chile en Portugal, tería un papel importante no seu traslado. Moitos críticos sostiveron que Maruja se hospedou na súa casa de Lisboa após fuxir de Vigo. Aínda que Amalia Meléndez (2018, p. 225) descarta esta hipótese,²⁵ consta que Gabriela si lle entregou ou lle fixo chegar unha carta de presentación para Alfonso Reyes, que Maruja lle levou ao intelectual mexicano; asemade, Mistral escribiulle á súa amiga Victoria Ocampo para anunciarlle a viaxe da pintora e recomendarlla (Cabello 2017, p. 41). Cando arribou, os principais xornais de Río de la Plata, así como a revista *Sur*, abríronlle as portas. Foi esplendidamente recibida, tanto na capital arxentina coma en Montevideo.

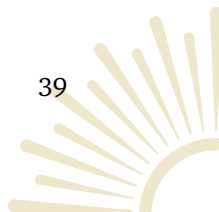
25 Sostén Meléndez que “El vapor postal *Alcántara* de bandera inglesa que admitía pasajeros para los puertos de Pernambuco, Bahía, Río de Janeiro, Santos, Montevideo y Buenos Aires la dejó en la capital Argentina el 9 de febrero”. E engade en nota ao pé que ese vapor, igual có *Asturias*, realizaba traxectos rápidos de pasaxeiros sen parada en Lisboa.

Os intelectuais arxentinos, liberais antifascistas en *Sur*, simpatizantes coa esquerda (o matrimonio conformado por Raúl González Tuñón e Amparo Mom) e anarquistas como Salvadora Medina Onrubia (muller de Natalio Botana, director do xornal *Crítica*) celebrárona como representante da “España mártir” e abandeirada da vangarda. O vínculo con Victoria Ocampo foi fundamental para a súa instalación, aínda que as diferenzas de carácter e de filiación política rematasen por prevalecer sobre outras considerábeis afinidades coa directora de *Sur* (Bruña 2014).

A colectividade galega adóptaa e inclúea en todo cando chega a Buenos Aires, onde fai amizade con outro grande artista: Luís Seoane (Corredoira 2010, p. 87). Maruja reconécese “celta”, en sintonía coas míticas “magas” e “guerreiras” (Antolín e Santomé 2014), libres coma as heroínas das súas pinturas, e explora nas formas da terra de acollida a escena orixinal das súas memorias: “Fue quizá en esta etapa de su infancia, mientras residía en Corcubión, cuando entró en contacto con el mar por vez primera: los paseos por el puerto, los juegos en la playa y a la orilla del mar van configurando en su mente un ámbito y un repertorio que surgirá una y otra vez a través de su plástica. El mar de Galicia, de las Islas Canarias, Atlántico o Pacífico americanos, *el mar que todo lo une y todo lo separa* asomará una y otra vez en sus obras.” (Carballo-Calero 2012, p. 265).

Quizais en Maruja Mallo se atope a resposta á polémica suscitada por esa redución colonialista do galego ao feminino-sentimental estereotipado, minorizado, pasivo, que denuncian as páxinas de Helena Miguélez Carballeira. Maruja Mallo, persoa e personaxe, sitúase practicamente nos antípodas da idealización que realiza a crítica rosaliana tradicional e ademais nalgúns feitos incontestábeis na vida da autora de *Follas novas*.

Se a poeta compostelá é filla única dun amor ilexítimo, Maruja chega ao mundo no seo dunha familia ben constituída e moi numerosa. O seu pai, administrador de alfándegas, pode asegurarlle á súa prole unha vida desafogada, aínda que nómade por razóns profesionais. Durante a súa infancia Maruja vaise trasladando, cos seus, por distintas cidades galegas e asturianas (sobre todo costeiras), ata recalar en Madrid, onde ingresa na Real Academia de San Fernando. Rosalía vive un tempo en Santiago de Compostela, en Padrón e tamén en Madrid. Contacta co ambiente cultural mais non realiza estudos académicos formais. Casa na capital con Manuel Murguía e segue o seu marido de cidade en cidade mentres van nacemento os seus sete fillos, dos que sobreviven cinco. A estabilidade económica non acompaña, non

obstante, ese periplo, a diferenza da que si puido proporcionar aos seus o funcionario Gómez Mallo.

Sinala Helena Miguélez canto empeño se puxo, historicamente, en diluír os aspectos transgresores —no erótico, no relixioso— que puidesen perturbar a imaxe de Rosalía como epítome de todas as virtudes consideradas femininas. E canto se insistiu tamén na súa modestia, a súa suposta falta de interese na figuración, o seu ascenso á fama como un fenómeno practicamente alleo á súa vontade, aínda que se ten confirmado a través de novos estudos biográficos (Lama 2017) que manifestou desde moi cedo unha vocación e unha ambición literaria decididas.

Mallo colócase á cabeza dunha xeración de mulleres disposta a practicar as extremas innovacións da vangarda na propia vida. É “la más moderna de las modernas de Madrid” (Barrera 2014, p. 227); a representante por excelencia dun novo tipo feminino (Gluzman 2018); “La mujer más original, moderna y transgresora de la España de los años veinte y treinta” (Balló 2016, p. 103). A crítica e a historiografía poñen de relevo dende o primeiro momento a liberdade desenfadada desta “hipermoderna”: en política, en amores, na construción da súa arte e na da súa persoa/personaxe como parte da súa obra (Mayayo 2017). Só alguén podía competir con Maruja na procura da notoriedade e o exercicio da provocación: o seu amigo Salvador Dalí, o mesmo que a definía como unha mestura entre “marisco y ángel” (Balló 2016, p. 42).

Rosalía non chega a vivir cincuenta anos, vítima dun cancro de útero. Maruja, retornada definitivamente a España dende 1965, alcanza os noventa e tres. Aínda que na súa última década, complicada por doenzas diversas, permanece acamada, recibe dous galardóns que a consagran antes da súa morte en 1995: a Medalla de Oro de la Comunidad de Madrid (1990) e a Medalla de Ouro da Xunta de Galicia (1993).

Nunca renunciou á *performance*. Fiel a si mesma ata o final, compuña o seu personaxe a conciencia, antes de cada aparición pública, estudosamente. Manuel Vicent (1981) descríbena cando a pintora rozaba os oitenta anos, maquillada coma unha máscara, e lembra que esa “abuelita” “ganó un concurso de blasfemias en el café San Millán, de la plaza de la Cebada, antes de la guerra”.

Obviamente, Mallo non se dedicaba só a blasfemar nin a *épater les bourgeois* coas súas *performances* rechamantes. Moi lonxe de calquera “irracionalidad femenina”, pensaba e debuxaba co compás na man. A súa estética, como sinalou o seu amigo, o escultor Jorge Oteiza, rexíase pola “reglamentación áurea más ortodoxa” (Pérez de Ayala e Osma 2017, p. 31). Parte da súa formación xuvenil madrileña fíxoa na

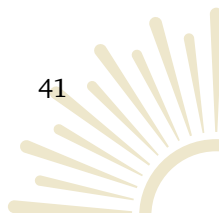
Escuela Constructiva do uruguaio Torres García, cos libros do matemático Matila Ghyka. Extremadamente meticolosa e ordenada no seu traballo, enchía cartafolios de apuntamentos, notas e reflexións. Tiña unha forte conciencia teórica do seu oficio, manifesta en dous senlleiros artigos que publicou na revista *Sur*: “Lo popular en la plástica española (a través de mi obra)” (1938) e “Integración del fondo y de la forma en las artes plásticas” (1939). O descubrimento da ordenación natural, “la arquitectura íntima de la naturaleza y del hombre, la matemática viviente del esqueleto” (Mallo 1938, p. 41), vólvese o eixo da súa pescuda artística.

Dentro desa ordenación, o mar e mais as súas criaturas ocupan un lugar privilegiado. Dende moi cedo, a imaxinación acuática inspirara a pintura de quen viviu gran parte da súa infancia apoiada no balcón das rías. O mar asóciase ao ideal da muller moderna, libre, autónoma, que amosa sen inhibicións un corpo vigoroso e se exercita no deporte. Bañistas, ciclistas, xogadoras de tenis, recórtanse contra un fondo de praia en obras iniciais como *Dos mujeres en una playa*, *Ciclista*, *Estampa deportiva* ou *Elementos para el deporte*.

Os chamados “Cuadernos de Bueu” acompañana á Arxentina. Neles están os apuntamentos do traballo dos pescadores tomados na vila do Morrazo e mais no Berbés pouco antes e durante o inicio da guerra civil. Alí xermina a súa nova serie, “La religión del trabajo” (1936-1939), inaugurada con *La sorpresa del trigo*. As tarefas marítimas, a vida dos pescadores, son a materia de *Mensaje del mar*, *Arquitectura Humana* (ou *El pescador*), *La red*, *El mar*, arraigados profundamente no local pero construídos tamén dende unha intelección e unha proporción cósmicas.

Moitas outras obras de Mallo, de varias etapas, retoman motivos e criaturas deste mar que se replica en múltiples xeografías e soportes: buguinas, tallantes, ondas e ondas cada vez máis abstractas; os danzantes acuáticos do gran mural, hoxe desaparecido, do cine Los Ángeles; as sereas e os peixes que ilustran unha das máis fermosas tapas da revista *Lyra* reinvéntanse e empréganse como unha marca de fábrica. Ou como un canto da liñaxe. A artista de Viveiro levou na maleta a costa de Galicia e comunicouna con todos os mares da terra. Converteuna en incumbencia do universo.

Doutra banda, durante a súa longa estancia en América, Mallo enriquece a súa simboloxía coa historia e a cultura dos pobos orixinarios americanos e dos afrodescendentes, incorpora a fauna e a flora do novo ámbito na súa propia cosmovisión. Así o destacan Barreiro Fernández e López Morán (2016) nun magnífico estudo sobre as series e obras descoñecidas da súa etapa transatlántica. No seu caderno

manuscrito de apuntamentos *América Aborígen* (1959) amósase a exploración reflexiva e consciente de Mallo nas culturas e as sociedades nativas, a importancia que lle concede á figura do xamán, identificada co artista, e ao valor ritual e artístico das máscaras, tan presentes na súa obra (Feijóo 2020, pp. 30-37).

Mallo, que plasmou o seu imaxinario en clave feminina, lonxe de identificar as mulleres co sentimental pasivo, co reprodutivo, co subordinado, creou unha “mitología ginocéntrica” (Zanetta 2014, p. 42). As súas heroínas, en plena posesión de corpos potentes —deportistas, traballadoras, danzantes, sereas, deusas— son o centro dun mundo rexido polo número áureo. A femineidade simbólica multiplícase en valvas, en buguinas, en ondas. Ela mesma, vestida de algas na costa chilena ou na Illa de Pascua, retratada a carón das súas mulleres pictóricas, ou a reproducilas cos seus enfeites, asoma en fotografías performáticas a encarnaren os personaxes das súas obras, a fundiren a arte coa vida.

Após as súas protagonistas, semellan rexurdir aquelas imaxes das campesiñas galegas na modernidade temperá, as que se tentaba ocultar da censura moral e os prexuízos patriarcais sinalados por Miguélez. Segundo as describe Allyson Poska (2005), eran relativamente autónomas dentro do seu estrato social, capaces de gobernar pola súa conta propiedades e familias nunha terra da que emigraban os varóns, donas da súa sexualidade, fontes dunha autoridade aceptada como lexítima.

A historia da Galicia exterior completa a historia da Galicia peninsular. Fóra, o sentimento do perdido compénsase na admiración polo (re)encontrado. No reverso da migración e do exilio hai unha épica que replica a fundación do propio dende unha perspectiva diferente.

A *saudade*, sentimento de privación (da terra, dos seres queridos ou, nun marco metafísico-relixioso, da plenitude do Ser ou do Sagrado), nostalxia que pendura entre a ausencia e a presenza, a angustia e a esperanza (Torres Queiruga 1980), atopa na diáspora unha reviravolta: a construción creadora, que culmina nos “galegos fillos”. Como tal, non pode ser unha simple copia ou reiteración do que deixou atrás. É unha representación mutante, transfigurada e renovadora do ausente. Unha ampliación que engade distintas paisaxes e elementos encrucillados cos antigos, prendendo máis luces na constelación galega.

UNHA PLANTA VENTUREIRA

Empecei este discurso citando unha frase dun texto autobiográfico: “El exilio en primer lugar, como articulación sustantiva de la vida, como ubicación fundadora de la existencia”. Nacín nese país chamado exilio, onde os meus pais construíron unha burbulla peninsular, con clima de invernadoiro para que non se botasen a perder as súas cepas da outra beira do mundo.

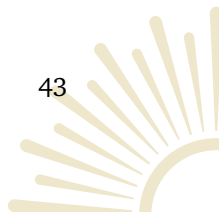
Quizais non estiveron tan descamiñados. Acaso a fatalidade da Historia foi unha bendición disfrazada. Segundo as instrucións científicas para a reprodución vexetativa, convén que as plantas matriz vivan durante un tempo nun invernadoiro, baixo condicións controladas, para asegurar un desenvolvemento vigoroso e libre de enfermidades. Os fillos son desinfectados de contaminantes externos (como os fungos e bacterias do medio natural). O resultado adoita ser bo; as fillas medran fortes, resistentes, sen virus, propáganse despois deseguida, a conservaren os caracteres xenéticos desexados, e así sálvanse especies en perigo de extinción.

Pero non se vive para sempre dentro dunha burbulla protectora. Algunha vez bate o pedrazo do mundo externo sobre os teitos de vidro. O ambiente depurado do interior tórnase insalubre. Cando a protección se esborroou, deime de conta de que o invernadoiro estaba chantado enriba dunha greta. Que eu caera nun intersticio. Nun *entrelugar*. Que eu era, en certo modo, unha planta ventureira, coma esas que abrochan, azarosas, en calquera sitio e son, emporiso, parte esencial do ecosistema, coma as que medran nas fendas dos valos e que tan ben describiu Marilar Aleixandre (2017, pp. 38-39).

Así se formou, di Leopoldo Marechal na súa novela canónica *Adán Buenosayres*, boa parte da poboación arxentina: “con elementos de destrucción, acarreados desde los ocho rumbos del Globo hasta nuestras llanuras por el terrible y nunca dormido viento de la historia.” (2013, p. 175).

Durante moito tempo pregunteime por que eu crecera nun lugar onde non debería haber nada, filla de seres que non estaban no seu sitio. A miña resposta agora é que fun quen de existir porque eles se descolocaron e unha semente ficou no oco dun espazo anómalo e atopou, ao seu xeito, guiada polo canto da liñaxe, a ordenación cósmica baixo a cruz do Sur.

Vin por primeira vez a Galicia en memoria dun castiñeiro que xa non existía. A realidade que agora vivo excede calquera soño, calquera expectativa. Esta antiga casa que tanto me honra ao recibirme e hospedarme entre os seus é un bosque de libros,

unha selva das mellores plumas, un repositorio de especies matrices, un ámbito protector e promotor de novos abrochos.

Grazas a vostedes síntome unha pequena parte dese bosque animado onde falan e falarán, mentres saibamos escoitalas, as voces dos mortos.

Agradezo, fondamente emocionada, o espazo que nel se me brinda para ofrendar os froitos que prosperaron noutra terra e noutro clima, intervídos e modificados polo Sol de América.

BIBLIOGRAFÍA CITADA

- Alcalá, Xavier (1992). *Viaxes no país de Elal*. Vigo: Galaxia.
- Alcalá, Xavier (1999). *Alén da desventura*. Vigo: Galaxia. Premio Blanco Amor 1998.
- Alcalá, Xavier (2018). *The making of*. Vigo: Galaxia.
- Aleixandre, Marilar (2017). *Voces termando da paisaxe galega*. Discurso lido o día 14 de xaneiro de 2017 no acto da súa recepción, pola ilustrísima señora dona Marilar Aleixandre. A Coruña: Real Academia Galega.
- Alonso Montero, Xesús (1995). *Lingua e literatura galegas na Galicia emigrante*. A Nosa Diáspora. A Coruña: Xunta de Galicia.
- Anderson Imbert, Enrique (1969). Un bautizo en tempo de Justo. En: *La sandía y otros cuentos*. Buenos Aires: Galerna.
- Antolín Villota, Luisa e Santomé, Juan Manuel (2014). *Maruja Mallo, caracola con alas*. Madrid: Hotel Papel.
- Arlt, Roberto (1999). *Aguafuertes gallegas y asturianas*. Buenos Aires: Losada. Edición de Sylvia Sáitta.
- Balló Colell, Tània (2016). *Las Sinsombrero. Sin ellas, la historia no está completa*. Madrid: Espasa.
- Barrera López, Begoña (2014). Personificación e iconografía de la «mujer moderna». Sus protagonistas de principios del siglo XX en España. *Trocadero. Revista del Departamento de Historia Moderna, Contemporánea, de América y del Arte*. 26, 221-240.

- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e López Morán, Beatriz (2016). *Maruja Mallo: una memoria en construcción. Series y obras desconocidas de la etapa americana*. Vigo: Mar Maior.
- Bellini, Mario (1932). Ramona. *La Escena. Revista Teatral*. 715, 10/III/1932.
- Belgrano Rawson, Eduardo (2005). *Rosa de Miami*. Buenos Aires: Seix Barral.
- Beltrán, Óscar Rafael e Cané, Luis (1931). ¡Yo quiero ser torero! *La Escena. Revista Teatral*. 672, 14/V/1931.
- Bertinelli, Stella Maris (2002). *Petra*. Buenos Aires: Dunken.
- Besse, Jean-Marc (2010). El espacio del paisaje. [en línea]. En: *III Jornadas del Doctorado en Geografía, 29 y 30 de septiembre de 2010, La Plata. Desafíos teóricos y compromiso social en la Argentina de hoy*. Disponible en http://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/trab_eventos/ev.1488/ev.1488.pdf
- Blanco Amor, Eduardo (2004). *Artigos en La Nación*. Vigo: Galaxia. Edición e notas de Xosé López, Marta Pérez Pereiro e Luís Álvarez Pousa.
- Blanco Amor, Eduardo (2008). *La parranda*. Biblioteca de Autores Gallegos. Buenos Aires: Corregidor.
- Blanco Amor, Eduardo (2015). *A esmorga (La parranda)*. Vigo: Mar Maior. Traducción do autor. Epílogo de Manuel Rivas.
- Borges, Jorge Luis (1974). El escritor argentino y la tradición. En: *Discusión*. [1ª ed. 1932]. *Obras Completas*. Buenos Aires: Emecé, 267-274.
- Botana, Helvio I. (1977). *Tras los dientes del perro*. Buenos Aires: Peña Lillo Editor.
- Bruña Bragado, María José (2014). Maruja Mallo y el diálogo transatlántico: sintonías y discrepancias con Joaquín Torres y Victoria Ocampo. En: Selena Millares, ed. lit. *En pie de prosa. La otra vanguardia hispánica*. Madrid: Iberoamericana-Vervuert, 35-76.
- Busto Miramontes, Beatriz (2020). La arquitectura del estereotipo cultural en el cine del régimen franquista: el «galaiquismo». *Cadernos de Arte e Antropología*. 9(1), 111-124.
- Cabello Hutt, Claudia (2017). Identidades artísticas modernas y alianzas transatlánticas: Maruja Mallo, Gabriela Mistral y Victoria Ocampo. *Ínsula. Revista de Letras y Ciencias Humanas*. 841-842, 40-44.

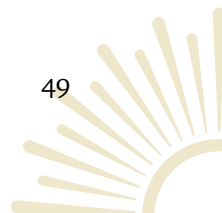
- Caggio Vila, Pilar (2001). Género y emigración: las mujeres gallegas en la Argentina. En: Xosé Manoel Núñez Seixas, ed. *La Galicia Austral. La inmigración gallega en la Argentina*. Buenos Aires: Biblos, 107-136.
- Campos, Débora (2018). Es un óleo de Castelao, el máximo prócer gallego. Un cuadro argentino desató una tempestad política en Galicia. *Clarín*. 16/XII/2018. Disponible en https://www.clarin.com/cultura/cuadro-argentino-desato-tempestad-politica-galicia_o_t2D4vhPNk.html
- Campos, Débora (2019). Una de las fundadoras del surrealismo en España. Maruja Mallo, la notable pintora gallega que se adelantó a su tiempo. *Clarín*. 26/I/2019. Disponible en https://www.clarin.com/cultura/amiga-dali-lorca-alberti-historia-gran-pintora-gallega-maruja-mallo_o_6M-xPoQbX.html
- Campos, Débora (2021a). Se hace camino al andar. *Clarín*. 19/I/2021. Disponible en https://www.clarin.com/revista-enie/hace-camino-andar_o_rayiJiE8F.html
- Campos, Débora (2021b). Un recorrido gozoso por los murales de Luis Seoane. *Clarín*. 29/II/2021. Disponible en https://www.clarin.com/revista-enie/cartografia-oculta-luis-seoane_o_lu8nvw5Eq.html
- Campos, Débora (2021c). Centenario de su muerte. Emilia Pardo Bazán, una posmoderna en el siglo XIX. *Clarín*. 2/IV/2021. Disponible en https://www.clarin.com/revista-enie/emilia-pardo-bazan-posmoderna-siglo-xix_o_QsVoe5oiS.html
- Campos, Débora (2022a). En el espejo de los trazos de Castelao. *Clarín*. 30/I/2022. Disponible en https://www.clarin.com/revista-enie/espejo-trazos-castelao_o_lmLP8a7yg9.html
- Campos, Débora (2022b). Diálogo familiar. Manuel Pampín: “Seguimos de pie y ampliando nuestros horizontes”. *Clarín*. 25/IV/2022. Disponible en https://www.clarin.com/revista-enie/manuel-pampin-seguimos-pie-ampliando-horizontes-_o_v3AvTrN6dX.html
- Campos, Débora (2022c). Miradas. Sacrificios y premios: la lección de Manu y Antía. *Clarín*. 13/VII/2022. Disponible en https://www.clarin.com/opinion/sacrificios-premios-leccion-manu-antia_o_KDoWzKrLIp.html
- Campos, Débora (2022d). Para expertos y nuevo público. Luis Seoane, el artista de dos patrias que probó todas las formas de crear. *Clarín*. 20/VII/2022.

- Dispoñíbel en https://www.clarin.com/cultura/luis-seoane-artista-paises_o_IG9GSePL9D.html
- Campos, Débora (2022e). Hacer posible un arte para todos. *Clarín*. 27/VII/2022. Dispoñíbel en https://www.clarin.com/opinion/hacer-posible-arte_o_ujEnR-j6i54.html
- Carballo-Calero, María Victoria (2012). Siempre el mar. El ideal clásico en el arte nuevo. Maruja Mallo. *Abrente. Publicación periódica académica gallega de Bellas Artes de Nuestra Señora del Rosario*. 44, 265-280.
- Castelao (1944). *Sempre en Galiza*. Buenos Aires: Edicións As Burgas, Centro Orensano de Buenos Aires.
- Corbin, Alain (2001). *L'Homme dans le paysage*. París: Les Éditions Textuel.
- Corredoira, Pilar (2010). Maruja Mallo: la integración de las artes. *Galegos*. IV, 12, 83-87.
- Cuadrado Hernández, G. (1981). Bibiana García, una cacica con agallas. *Todo es Historia*. 164, 29-37.
- Cunqueiro, Álvaro (1986). *Merlín e familia i outras historias*. [1ª ed. 1955]. Vigo: Galaxia.
- Díaz, Raúl (2018). Historia de Bibiana García: cautiva de aborígenes, clarividente, sanadora, «machi». *MásRíoNegro*. 19/IV/2018.
- Díaz Martínez, Milagros (2015). *Últimas miradas antes de partir*. Buenos Aires: Ediciones del Dock.
- Díaz Mattei, Andrea (2018). «Los argentinos descendemos de los barcos», pero... ¿de cuáles? Apuntes sobre la (in)visibilización de la negritud rioplatense en las prácticas artísticas contemporáneas. *Sztuka Ameryki Łacińskiej*. 8, 141-153.
- Farías, Ruy (2010). Viejos estereotipos y nuevos discursos: la visión de Galicia y de los gallegos en una fracción de la élite galaicoporteña a mediados de la década de 1940. *Madrygal*. 13, 51-61.
- Feijóo Valencia, Ana (2021). Maruja Mallo: transformación, máscara e identidad. Breve análisis de su cuaderno *América Aborígen* (1959). *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*. 33, 19-42.
- Fernández Freixanes, Víctor (1993). *A cidade dos Césares*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. Premio Torrente Ballester 1992.

- Fernández Naval, Francisco (2006). *Respirar polo idioma (Os galegos e Julio Cortázar)*. Ourense: Linteo.
- Fontán Fernández, Delia (1992). *Detrás del mostrador*. Buenos Aires: Grupo Editor Latinoamericano.
- García Campelo, María (2015). *Estuvimos cantando*. Buenos Aires: Zona Borde.
- García Ibáñez, Clementina (2000). *Pasador de piedra*. Buenos Aires: Ediciones de la Librería.
- Gerhardt, Federico (2017). Semblanza de Ediciones Correo Literario (Buenos Aires, 1945). En: Pura Fernández, dir. *Historia cultural de la edición iberoamericana contemporánea (siglos XIX a XXI)*. Madrid-Alacant: Consello Superior de Investigacións Científicas (CSIC) - Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Disponible en <http://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/libros/pm.4474/pm.4474.pdf>
- Gluzman, Georgina G. (2018). Maruja Mallo: trayectorias de una mujer moderna entre Europa y América. *Boletín de Arte*. 18, e001. <https://doi.org/10.24215/23142502e001>
- Goldar, Ernesto (1996). *Los argentinos y la Guerra Civil Española*. Buenos Aires: Paradiso.
- González Castillo, José (1932). La noche de la Revolución. *La Escena. Revista Teatral*. 716, 17/III/1932.
- Gugenberger, Eva (2011). ¿Existe un «cocoliche gallego»? La inmigración gallega y sus implicaciones lingüísticas. En: Ángela di Tullio e Rolf Kailuweit, eds. *El español rioplatense: lengua, literatura, expresiones culturales*. Madrid-Frankfurt: Iberoamericana-Vervuert, 124-135.
- Guitarte, Guillermo L. (1996). El argentinismo gallego «español». *Historia americana de un insulto español. Boletín de la Academia Argentina de Letras*. LXI (241/242), 211-248.
- Gutiérrez, Eduardo (1965). *Juan Moreira*. [1ª ed. 1879]. Buenos Aires: Eudeba.
- Iglesias, María Rosa (2019). *Aurelia quiere oír*. Buenos Aires: Paradiso.
- Jauretche, Arturo (2001). *Pantalones cortos*. Buenos Aires: Corregidor.
- Lama, María Xesús (2017). *Rosalía de Castro. Cantos de independencia e liberdade. 1837-1863*. Vigo: Galaxia.

- Larraz, Fernando, Diego, José Luis de e Espósito, Fabián (2019). *La patria imaginaria: editores españoles en Argentina*. Buenos Aires: Biblioteca Nacional.
- Lojo, María Rosa (1994). *La pasión de los nómades*. Buenos Aires: Atlántida.
- Lojo, María Rosa (2004). *Las libres del Sur. Una novela sobre Victoria Ocampo*. Buenos Aires: Sudamericana.
- Lojo, María Rosa (2005). *Finisterre*. Buenos Aires: Sudamericana.
- Lojo, María Rosa (2006). Mínima autobiografía de una exiliada hija. En: Manuel Fuentes e Paco Tovar, eds. *L'exili literari republicà*. Tarragona: URV, 87-97.
- Lojo, María Rosa (2007). Los gallegos en la literatura argentina. Autobiografías y memorias. En: Ruy Farías, ed. *Buenos Aires Gallega. Inmigración, pasado y presente*. Buenos Aires: Comisión para la Preservación del Patrimonio Histórico Cultural de la Ciudad de Buenos Aires, 207-227.
- Lojo, María Rosa (2010). *Árbol de familia*. Buenos Aires: Sudamericana.
- Lojo, María Rosa (2011). Los intelectuales argentinos y España: de la Generación del 37 a Ricardo Rojas. *Anales de Literatura Hispanoamericana*. 40, 91-108. https://doi.org/10.5209/rev_ALHI.2011.V40.37328
- Lojo, María Rosa (2014). *Todos éramos hijos*. Buenos Aires: Sudamericana.
- Lojo, María Rosa (2016a). La Argentina y su criptoidentidad gallega. *Olivar*. 17 (25). Disponible en <https://www.olivar.fahce.unlp.edu.ar/article/view/OL1e002>
- Lojo, María Rosa (2016b). La devoción popular xacobeana en la Argentina, de los gallegos a los quechuas: San Santiago el Rayo y la Difunta Correa. En: Javier Gómez Montero, ed. *Topografías culturales del Camino de Santiago. Actas del Simposio Internacional A rosa dos aires da xeografía xacobeana en Europa (peregrinos, literatura e iconografía)*. Frankfurt: Peter Lang, 329-342.
- Lojo, María Rosa (2017). Independizarse de España: avatares intelectuales de una relación bicentenario. *Revista de historia americana y argentina*. 52 (1), 199-232. Disponible en <https://revistas.uncu.edu.ar/ojs3/index.php/revihistoriargenya-me/article/view/1225>
- Lojo, María Rosa (2018). *Solo queda saltar*. Buenos Aires: Loquleo, Santillana.
- Lojo, María Rosa (2021). “Y aun así, volando”: una épica de la resiliencia. *Anales de Literatura Hispanoamericana*. 50, 21-31. <https://doi.org/10.5209/alhi.79787>

- Lojo, María Rosa (dir.), Guidotti de Sánchez, Marina e Farías, Ruy (2008). *Los «gallegos» en el imaginario argentino. Literatura, sainete, prensa*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Macciuci, Raquel (2004). La Guerra Civil española en la revista *Sur*. *Sociohistórica*. 15-16, 29-63. Disponible en https://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.365/pr.365.pdf
- Mallo, Maruja (1938). Lo popular en la plástica española (a través de mi obra). *Sur*. Año VIII, 34-46.
- Mallo, Maruja (1939). Integración del fondo y de la forma en las artes plásticas. *Sur*. Año IX, 66-77.
- Mangini, Shirley (2007). Maruja Mallo, la bohemia encarnada. *Arenal*. 14(2), 291-305.
- Mansilla, Lucio Victorio (1989). *Una excursión a los indios ranqueles*. [1ª ed. 1870]. Buenos Aires: Emecé.
- Marechal, Leopoldo (2013). *Adán Buenosayres*. Buenos Aires: Corregidor. Edición de Javier Navascués.
- Mayayo, Patricia (2017). Maruja Mallo: el retrato fotográfico y la «invención de sí» en la vanguardia española. *MODOS. Revista de Historia de Arte*. 1, 1, 70-89. Disponible en <http://www.publionline.iar.unicamp.br/index.php/mod/article/view/730/690>
- M. E. L. [Marcos Estrada Liniers] (1959). *Juan Moreira. Mito y realidad*. Buenos Aires: [s/e].
- Meléndez, Amalia (2018). Pintora del pueblo frente a la tiranía: La religión del trabajo de Maruja Mallo. *Revista Literaria de Historia Militar*. 7 (13), 216-232.
- Miguélez Carballeira, Helena (2013). *Galicia, a Sentimental Nation. Gender, Culture and Politics*. Cardiff: University of Wales Press.
- Monteagudo, Henrique (2021). *Alfonso R. Castelao. A forxa dun mito*. Vigo: Galaxia.
- Narváez, Patricia (2003). *¡Nini está viva!* Buenos Aires: Sudamericana.
- Núñez, César (2021). Luís Seoane entre el exilio republicano y la emigración gallega. En: Marcela Croce, ed. *El exilio español y sus consecuencias latinoamericanas*. Buenos Aires: Teseopress.

- Núñez Seixas, Xosé Manoel (2002). *O inmigrante imaxinario. Estereotipos, representacións e identidades dos galegos na Arxentina (1980-1940)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Ocampo, Victoria (1982). *Autobiografía III. La rama de Salzburgo*. 2ª ed. Buenos Aires: Sur.
- Oliver, María Rosa (1970). *Mundo, mi casa*. Buenos Aires: Sudamericana.
- Onega, Gladys (1999). *Cuando el tiempo era otro. Una historia de infancia en la Pampa gringa*. Buenos Aires: Grijalbo-Mondadori.
- Orgambide, Pedro (1984). *Hacer la América*. Buenos Aires: Bruguera.
- Orgambide, Pedro (2001). *La Bella Otero, Reina del Varieté*. Buenos Aires: Sudamericana.
- Otero, Celia (2018). *Corazón gallego*. Buenos Aires: Corregidor.
- Paredes, Emilio (1929). ¡Gallego y a mucha honra! *La Escena, Revista Teatral*. 590, 7/VIII/1929.
- Pérez de Ayala, Juan e Osma, Guillermo de (2017). *Maruja Mallo. Orden y creación. Óleos, dibujos, bocetos y su archivo. 14 de septiembre - 10 de noviembre de 2017*. Madrid: Guillermo de Osma Galería.
- Pérez Prado, Antonio (1973). *Los gallegos y Buenos Aires*. Buenos Aires: La Bastilla.
- Pérez Prado, Antonio (1993). Imaxes da discriminación. *Grial. Revista Galega de Cultura*. 118, 212-221.
- Pérez Prado, Antonio (2007). *Los gallegos y Buenos Aires*. Buenos Aires: Corregidor.
- Pérez Rey, Mirta (2016). *De morriñas y muiñeiras*. Buenos Aires: Centro Betanzos.
- Piñeiro, Claudia (2013). *Un comunista en calzoncillos*. Buenos Aires: Alfaguara.
- Pisos, Cecilia (2015). *Como si no hubiera que cruzar el mar*. [1ª ed. 2005]. Buenos Aires: Santillana.
- Poe, Edgar Allan (1845). The Purloined Letter. En: *Tales*. Londres: Wiley and Putnam, 200-218.
- Poska, Allyson M. (2005). *Women and Authority in Early Women Spain. The Peasants of Galicia*. Oxford: Oxford University Press.
- Púa, Carlos de la [Muñoz del Solar] (1970). *La crencha engrasada*. Buenos Aires: Schapire Editor.

- Rivas, Manuel (1994). *Galicia, el bonsái atlántico. Descripción del Antiguo Reino del Oeste*. Madrid: El País/Aguilar.
- Rojas, Ricardo (1938). *Retablo español*. Buenos Aires: Losada.
- Sabato, Ernesto (2008). *Sobre héroes y tumbas*. Poitiers/Córdoba: CRLA/Archivos de la UNESCO-Alción. Coordinación de María Rosa Lojo.
- Sacomanno, Guillermo (1999). *El buen dolor*. Buenos Aires: Emecé.
- Samuelle Lamela, Cristina (2000). *La emigración gallega al Río de la Plata*. A Nosa Diáspora. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Sarmiento, Domingo Faustino (1928). *Condición del extranjero en América*. Buenos Aires: La Facultad.
- Sarmiento, Domingo Faustino (1993). *Viajes por Europa, África y América 1845-1847 y Diario de Gastos*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica. Edición de Javier Fernández.
- Sasturain, Juan (2003). *Manual de perdedores*. Buenos Aires: Sudamericana.
- Schoo, Ernesto (2000). *Cuadernos de la sombra*. Buenos Aires: Sudamericana.
- Sebastián, Ana (2000). *Domingo en el cielo*. Buenos Aires: Grupo Editor Latinoamericano.
- Sempere Serrano, Isabel (2002). Niní Marshall o la imagen de la gallega en el cine argentino. En: Camilo Fernández Cortizo, Domingo L. González Lopo e Enrique Martínez Rodríguez, eds. lit. *Universitas. Homenaje a Antonio Eiras Roel*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, vol. 2, t. 2, 273-287.
- Torres Queiruga, Andrés (1980). *Nova aproximación a unha filosofía da saudade*. A Coruña: Real Academia Galega, 3-64.
- Vázquez, María Esther (2002). *Victoria Ocampo. El mundo como destino*. Buenos Aires: Planeta.
- Verbeke, Liliana (2019). Bibiana García, reina cacica y clarividente. *App. Agencia periodística patagónica*. 15/VI/2019. Disponible en <http://appnoticias.com.ar/app/bibiana-garcia-reina-cacica-y-clarividente-segunda-parte-por-liliana-verbeke/>
- Vicent, Manuel (1981). Maruja Mallo, la diosa de los cuatro brazos. *El País*. 11/IX/1981. Disponible en https://elpais.com/diario/1981/09/12/sociedad/369093602_850215.html

- Villanueva Gesteira, María Dolores (2016). Las relaciones entre la Editorial Galaxia y la diáspora argentina, una red por tejer (1950-1966). *Olivar*. 17 (25), e007. Disponible en <http://www.olivar.fahce.unlp.edu.ar/article/view/OL1e007>
- Villares, Ramón (2007). Un mecenato porteño para a cultura galega: A *Historia de Galicia* de Otero Pedrayo. En: Ruy Farías, ed. *Buenos Aires Gallega. Inmigración, pasado y presente*. Buenos Aires: Comisión para la Preservación del Patrimonio Histórico Cultural de la Ciudad de Buenos Aires, 279-287.
- Villares, Ramón (2016). *Historia de Galicia*. Vigo: Mar Maior.
- Villares, Ramón (2019). *Galicia: una nación entre dos mundos*. Barcelona: Pasado & Presente.
- Zanetta, María Alejandra (2014). *La subversión enmascarada. Análisis de la obra de Maruja Mallo*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Zuleta, Emilia de (1999). *Espanoles en la Argentina. El exilio literario de 1936*. Buenos Aires: Atril.

Resposta do excelentísimo señor don
Víctor Fernández Freixanes

Señoras académicas e señores académicos,

Recibimos hoxe como académica de honra a dona María Rosa Lojo, doutora en Letras pola Universidade de Buenos Aires, escritora (novelista, ensaísta e poeta), investigadora nas ciencias sociais e na historia da cultura, docente, unha das voces máis prestixiosas e recoñecidas da literatura arxentina, premiada dentro e fóra do seu país, agasallada en universidades e institucións culturais e literarias en varios continentes, traducida a diversos idiomas, e sobre todo *galega-filla*, como ela mesmo se ten definido en máis dunha ocasión. Agradezo moito aos meus compañeiros e compañeiras de corporación, e agradezo igualmente á nova académica, que pensasen en min para dar resposta ao seu magnífico discurso de ingreso, voz e memoria da Galicia de alén mar, que tanta significación ten para todos nós.

O ingreso de María Rosa Lojo vén continuar recentes achegas de académicos como Carlos Alberto Zubillaga, académico de honra dende abril de 2012, voz e memoria dos galegos e galegas do Uruguai, aos que dedicou importantes traballos. E mais Nélide Piñon, a nosa embaixadora no Brasil, que se incorporou a esta casa en setembro de 2014. María Rosa Lojo tráenos a presenza viva da Galicia arxentina, eses dous mundos que se enfián dende ambas as dúas beiras do Atlántico, dende as dúas fisterras, como ela di nalgúns dos seus libros: a Galicia de aquén e a Galicia de alén mar.

Recollo unha primeira afirmación que abre o seu discurso: “Nada somos nin facemos unicamente pola nosa conta. A vida humana é unha cadea de necesarias débedas”. A débeda dos que viñeron antes, os nosos pais e as nosas nais, os nosos avós, os nosos devanceiros, que deixaron pegada na nosa maneira de ser e na nosa maneira de entender o mundo. E mais estoutra cita, que ten moito que ver coa razón de ser da nova académica:

Medrei escoitando persoas que falaban das cartas que ían chegar e das cartas que tiñan que escribir. A miúdo tiven a sensación de que boa parte da miña vida estaba na outra beira, actuada e completada por familiares que eu aínda non coñecía, que eran letras nun papel, imaxes nunha foto.

A infancia de moitos de nós foi tamén así nestoutro lado do mundo, coas noticias que chegaban dende Buenos Aires, Montevideo, Salvador de Baía, Río de Xaneiro, Santos, Cidade de México, Caracas, Nova York... A nosa xeración xa non viviu tan intensamente as que viñan de Cuba. Mais os parentes, amigos, veciños que moraban na outra beira do océano, nas rúas de Barracas, Montserrat, Avellaneda, San Telmo, Constitución, Piñeiro, Pompeya, Caballito, Rivadavia, Palermo... forman parte da nosa crónica emocional, da nosa memoria colectiva. Na aldea onde eu vivo, no Cabo de Brión, provincia da Coruña, que ten sete casas, todas, agás a nosa de agora, foron a Buenos Aires e moitos viñeron de Buenos Aires. Algúns ficaron alí, pero o fío da relación continúa vivo e eu diría que operativo, con parentes de ida e volta. Esta mesma casa, a Real Academia Galega, naceu en 1906 por iniciativa da Galicia emigrante na Habana e durante moito tempo recibiu axuda xenerosa dos galegos e galegas en Montevideo e na Arxentina.

“Imposible entender Arxentina sen os galegos”, escribiu Antonio Pérez Prado, figura sobranceira da xeración dos anos 60, médico de profesión, unha eminencia na súa especialidade, mais que dedicou moito tempo e moitas páxinas a reivindicar a memoria dos galegos, para que se recoñecese o seu papel na construción da república do Plata: dende a stirpe do seu primeiro presidente Bernardino Rivadavia a Raúl Alfonsín, ou figuras e realidades que todos temos na lembranza, incluídos os debuxos de Quino e o mural de Luís Seoane no Teatro San Martín, no que se recrea o nacemento do teatro arxentino. Moito gustaría desta xornada o noso compañeiro de corporación Xosé Neira Vilas, que desgraciadamente xa non está connosco mais que viviu intensamente esta memoria dos galegos nas terras porteñas e entregou moitas horas á loita pola dignidade dos nosos avós no imaxinario da sociedade arxentina, ao que María Rosa Lojo dedica atención especial.

Imposible entender Arxentina sen os galegos. E mesmo poderíamos dicir ao revés, polo menos a miña xeración: difícil entendernos a nós mesmos sen pensar nos avós, nos irmáns, nos veciños en Buenos Aires, nas cartas que chegaban de América e que a miña avoa mandaba que as súas fillas lesen en voz alta na noite de Nadal. A parroquia dos de fóra. A parroquia de acolá, en palabras de José Antonio Durán.

“Cartas que ían chegar e cartas que tiñan que escribir...”, e que lían unha vez e outra ata ficaren presas na memoria. Tamén na memoria dos netos. As miñas tías sabían máis da rúa Corrientes, da praza de Mayo ou da avenida Rivadavia, que de Vigo ou da Coruña. Xa non digamos de Madrid. Segundo os profesores Fernando Devoto, Ramón Villares Paz, Ruy Farías, Pilar Cagiao, Marcelino Fernández Santiago ou Xosé Manoel Núñez Seixas, por citar algunhas persoas que especialmente estudaron este capítulo da nosa historia, entre finais do século XIX e a década dos anos 60 do pasado século emigraron á Arxentina non menos de 1100 000 galegos e galegas, dos cales máis de 600 000 asentaron alí e alí fixeron a súa vida e crearon as súas familias. Máis de 350 microsociedades galegas bulían en Buenos Aires no primeiro terzo do pasado século, sen contar os grandes centros provinciais. Espazos de encontro, socialización, subsistencia, axuda mutua... Territorios da Galicia ideal, que evocaba Castelao.

Tal é o caso da persoa a quen hoxe recibimos na nosa corporación. Segundo o noso *Diccionario de apelidos galegos*, o apelido *Loxo*, que despois da Idade Media castelaniza en *Lojo*, como tantos apelidos patrimoniais, con seguridade procede dun topónimo *Loxo*, de orixe incerta, probablemente prerromana, que aparece en textos latinos da Idade Media como *Loxo* ou *Loixo*, tal vez un hidronímico. A primeira documentación da que temos noticia en nomes de persoa é do século XIV: Fernán Lopes de *Loxo*, contra o ano 1382; Fernán de *Lojo*, de Argalo (Noia) en 1551; Pedro de *Loxo*, fillo de Jácome de *Loxo*, en 1561; Ana María de *Loxo*, contra 1752; Agustina de *Loxo*, en 1760... Este último aparece en Boiro. O foco principal do apelido puideron ser os lugares de *Loxo de Arriba* e *Loxo de Abaixo*, neste concello. De feito, é na península do Barbanza onde se concentra este apelido, e destas terras é a familia paterna da nosa autora: o pai, Antonio, naceu na aldea de Comoxo, no concello de Boiro, e a avoa Rosa era do Porto do Son.

María Rosa Lojo nace en Buenos Aires en 1954, filla de pai galego e nai castelá (de Madrid), pais que deixaban atrás unha España e unha Galicia certamente esmorecidas, na procura dos novos horizontes que a Arxentina da época aínda prometía. Pensemos que na década dos anos 30 Buenos Aires disputaba a Nova York o liderado do Novo Mundo.

Na valoración que facemos da figura e da obra de nova académica, eu salientaría tres aspectos fundamentais, sen preferencias xerárquicas entre eles, mais como elementos complementarios dunha mesma personalidade: a súa dimensión litera-

ria como creadora de ficcións, nalgúns textos autoficcións, na procura das raíces; a dimensión científica, como investigadora e crítica literaria; e o seu compromiso activo coa Galicia nova de alén mar, principalmente coas novas xeracións da Galicia arxentina. Cómpre advertir neste caso que a Real Academia Galega conta con dúas personalidades moi activas neste ámbito, tamén representativas destas novas xeracións: Débora Campos, xornalista, e Carlos R. Brandeiro, docente, director do Instituto Arxentino-Galego Santiago Apóstol, ambos os dous académicos correspondentes.

Non vou facer relato dos méritos e recoñecementos da nosa autora nas súas especializacións como crítica literaria, investigadora social, editora, directora de proxectos, narradora, ensaísta ou poeta, actividades todas polas que recibiu premios dentro e fóra do seu país e que calquera pode consultar en biografías accesibles: Premio de Poesía na Feira do Libro de Buenos Aires, Premio do Fondo Nacional das Artes en varias edicións, Medalla de Prata da Lexislatura da Provincia de Buenos Aires, Medalla da Hispanidade no ano 2009, promovida pola Federación de Sociedades Españolas da Arxentina e a embaixada de España, Medalla do Bicentenario outorgada pola cidade de Buenos Aires, Gran Premio de Honor da Sociedade Arxentina de Escritores, Medalla Europea de Poesía e Arte Homero en Bruxelas... Será acaso mellor centrámonos en recoñecementos relacionados directamente coa memoria e a cultura de Galicia: a devandita Medalla da Hispanidade, a Distinción Rosalía de Castro en 2010 pola asociación Herbas de Prata; mención no Premio Los Destacados da ALIJA-IBBY 2018 na categoría novela xuvenil pola obra *Sólo queda saltar*, Premio Phraya Anuman Rajadhon 2015 en Bangkok (Tailandia) á mellor tradución literaria por *Finisterre (A fin da terra)*...

Unha parte moi importante da produción de María Rosa Lojo inspírase nas raíces familiares, a memoria do seu pai principalmente, que como xa dixemos nace nas terras de Boiro, á beira do mar da Arousa, e emigra ou exíliase a Arxentina despois da guerra civil. Na súa novela *Árbol de familia* (2010), traducida ao italiano e ao búlgaro, e mais en *Todos éramos hijos* (2014), evoca a memoria dos seus antecesoros, xénero da autoficción no que a biografía persoal ou familiar viaxan á par da reconstrución imaxinada. Aquí nace non só a idea da *galega-filla* mais tamén a *exiliada-filla*, que aparece en numerosos textos ensaísticos e de ficción para explicar a identidade complexa dos que viven aquí e alén mar: dobre pertenza e, ao mesmo tempo, dobre orfandade. Exilio e emigración confúndense, de xeito que os protagonistas non sempre acertan a saber de onde son, de que lado

afincar a memoria e as vivencias, a razón e os sentimentos, esgazadura tan característica de centos de miles de paisanos nosos.

A crítica ten salientado, como característica significativa dunha parte moi importante da ficción literaria de María Rosa Lojo, sobre todo nos seus últimos libros, a marca de identidade que a autora establece coa memoria da súa estirpe galaica, o “canto da liñaxe” ao que fai referencia en distintos textos, relacionando a Galicia dos antepasados: a tradición oral que chega a ela na infancia a través das historias que escoitaba de boca do pai, coa tradición tamén oral das poboacións orixinarias da Arxentina, constitutivas da identidade primeira na nación, mapuches e ranqueis sobre todo (*La pasión de los nómades*, 1994, traducida ao inglés). Sobre estes dous mundos elabóranse algunhas páxinas especialmente felices da autora, mesmo unha ficción na que recupera ou reinterpreta o universo cunqueiriano de Merlín, que, acompañado de Rosaura dos Carballos, filla de Morgana, e dun trasno galego, viaxa dende a serra de Meira ás planicies arxentinas tras a pegada dos indios ranqueis e da figura do escritor e viaxeiro Lucio Victorio Mansilla.

En *Finisterre* (2005), traducida ao galego por Ramón Nicolás co título *A fin da terra*, o relato relaciona personaxes dos dous mundos, Galicia e a Arxentina, afirmándose nas lendas e nas tradicións que en moitos casos proceden da infancia, cando o seu pai narra historias fabulosas do que nalgún outro momento a autora define como “o bosque patrimonial”, o universo fantástico da Galicia remota recreada na distancia e mesmo enfrontada ao universo dos libros, a herdanza da familia da nai, madrileña de orixe, neste caso instalada na cultura urbana do canon da literatura española fronte á fascinación do universo máxico das terras da Arousa. Nun capítulo do libro *Árbol de familia*, a narradora evoca o universo da memoria paterna, a natureza soñada, rescatada ou imaxinada, transmitida na infancia do emigrante á súa filla:

Ningún elemento del legado materno (la Gran Vía madrileña con sus cafés, el Paseo de la Castellana, la Cibeles, ni siquiera el Museo del Prado), pudo competir —al menos para mí— con la belleza secreta de ese mundo arcaico y por lo tanto inmortal y seguramente mágico, porque en él había quedado presa el alma de mi padre.

Sobre ese universo da memoria infantil e adolescente constrúe María Rosa Lojo unha parte moi importante da súa literatura, na que a muller ten un papel moi significativo. En *Las libres del Sur* (2004), por exemplo, aparece unha figura de ficción,

Carmen Brey Moure, filóloga ferrolá que participa na vida e na biografía de Victoria Ocampo, escritora especialmente admirada pola nosa autora, á que dedicou varios estudos. *O libro das Seniguais e do único Senigual* (2010) publicado inicialmente en galego en colaboración coa súa filla, a artista Leonor Beuter, recrea igualmente un mundo de fantásticas criaturas, propias do universo imaxinado na infancia.

A segunda liña de traballo que nos interesa da nosa autora é a investigación na historia, na literatura e nas ciencias sociais. No ano 2008 publicou un extenso traballo titulado *Los gallegos en el imaginario argentino. Literatura, sainete, prensa*, estudo que ela dirixiu e no que colaboraron os investigadores Marina Guidotti de Sánchez e Ruy Farías. Trátase dunha achega especialmente valiosa sobre a percepción que a sociedade arxentina ten dos galegos inmigrantes no presente e ao longo da historia. En gran parte, esta investigación, que editou a Fundación Barrié de la Maza e que financiou no seu día o Consello da Cultura Galega, fundamenta este discurso de ingreso como académica de honra, ao tempo que abre liñas de investigación para profundar nun capítulo relevante da nosa historia e mesmo na historia da República Arxentina, retomando a afirmación de Pérez Prado: “imposible entender Arxentina sen os galegos”.

Son moitas as publicacións, ensaios e achegas diversas que a autora leva desenvolvido nos últimos anos arredor deste tema: a pegada dos galegos naquelas latitudes. Imposible dar conta de todos, así como doutras investigacións e traballos críticos sobre autores da literatura clásica e contemporánea que fan dela unha referencia obrigada no ámbito académico e en universidades de América e Europa.

O terceiro ámbito que nos interesa é a dimensión divulgadora e en gran medida activista a prol da cultura galega e a memoria de Galicia, actividade que se concreta na súa presenza en medios de comunicación e en traballos xornalísticos e de divulgación en medios arxentinos (*La Nación*, *Ñ*, *Página Doce*, *La Prensa*) e fóra da Arxentina, na participación en congresos internacionais, ensaios, libros colectivos, asesorías en proxectos editoriais e educativos, representación en institucións académicas etc., así como a súa dispoñibilidade permanente para colaborar en iniciativas das novas xeracións de fillos e netos de Galicia que manteñen viva a continuidade da nosa cultura e da nosa memoria. Con María Rosa Lojo sempre podemos contar: para dar opinión, para enriquecer o discurso, para traballar e, chegado o caso, mesmo para abrir portas.

No ano 2014, Ramón Villares engadiu un capítulo á súa *Historia de Galicia* dedicado á Galicia porteña, á Galicia de Buenos Aires, a que durante moitos anos foi a nosa capital cultural e democrática, a cidade onde máis galegos e galegas aparecían censados de todas as cidades do mundo incluídas as nosas, por suposto. Emigrantes dende as derradeiras décadas do século XIX e exiliados tamén, sobre todo despois da guerra civil e da derrota da Segunda República en 1939. A primeira vez que visitei Buenos Aires a finais da década dos anos 80 do pasado século impresionoume a presenza de Galicia, non só nas sociedades galegas, que mantiñan parte da grandeza e do pulo doutros tempos, aínda que algo esmorecidas, mais na realidade do propio país: na memoria dos porteños, nas oficinas do Banco de Galicia coa cruz de Santiago nas fachadas, nas dependencias da editorial Emecé, que conservaban os fondos que promoveran os fundadores e os primeiros títulos do plan editorial: Emilia Pardo Bazán, Concepción Arenal, Valle-Inclán, o padre Sarmiento, Eduardo Pondal, Rosalía de Castro... Impresionáronme as rúas da gran cidade moderna á que a principios do século XX arribaban os nosos avós.

Citei antes a Xosé Neira Vilas, que publicou en Buenos Aires as *Memorias dun neno labrego* (1961). Eduardo Blanco Amor escribiu alí unha das grandes novelas da nosa literatura contemporánea, *A esmorga* (1959), publicada por primeira vez na editorial Citania que dirixía Luís Seoane, porque aquí non podía editarse. Un e outro dicían sempre que para a nosa xente, que saía das aldeas en barcos dende A Coruña, Vigo ou Vilagarcía, Buenos Aires era a modernidade, o primeiro contacto que os nosos emigrantes tiñan realmente coa cultura urbana. Arredor do 55 por cento dos dous millóns de españois que arribaron á Arxentina dende a segunda metade do século XIX ata os anos 30 do século pasado eran galegos.

Impresiona, repito, o mural de Luís Seoane no Teatro San Martín, e impresionaba escoitar a Ernesto Sabato falar dos seus amigos galegos: Rafael Dieste, Arturo Cuadrado, Lorenzo Varela, o citado Seoane, nos faladoiros do café Tortoni, responsables de publicacións como *El Correo Literario*, onde se estrearon tantos intelectuais arxentinos. Impresionaban as columnas de mármore da sala principal do Centro Galego onde velaron o corpo de Castelao, e o Panteón da Chacarita, as casecen microsociedades que daquela aínda estaban vivas, memoria da Federación da rúa Chacabuco, o Centro Lalín onde se reunía Raúl Alfonsín e se traballaba contra a ditadura militar, os palcos do Teatro Colón reservados para os galegos o Día de Galicia, as fundadoras das Nais da Praza de Maio, a bandeira do Terzo de Galegos en San Telmo, o enorme predio dos Olivos, o entusiasmo e a vitalidade do Instituto

Santiago Apóstol, os Gromos, as Herbas da Prata, os Terzos da Fala, as lectoras e lectores galegos do Tortoni, as músicas dos Sete Netos e Xeito Novo, os centros de investigación, as cátedras universitarias onde hoxe respira unha nova xeración de fillos e fillas, netos e netas daqueles que chegaron hai case cen anos, mais tamén os centos de miles de referencias nos almacéns, nas panadarías, nas humildes casas de comidas, nos hoteis, nas confeitarías, nos boliches e nas *ochavas* onde a nosa xente empezou a vida, para poder darlles un porvir mellor a eses seus fillos e fillas, os que non tiveron ocasión de regresar. Impresiona pensar nese camiño de ida e volta, ese río profundo do que fala María Rosa Lojo nos seus textos, cordón umbilical que nunca rompemos, que nos alimenta, porque forma parte de nós, da nosa memoria e en parte tamén do noso presente, pois como dicía ao principio do seu discurso a nosa autora: “Nada somos nin facemos unicamente pola nosa conta. A vida humana é unha cadea de necesarias débedas”. Iso é o que hoxe recibimos e celebramos, con admiración e con agradecemento.

Benvida a nova académica a esta súa casa. Beizóns.

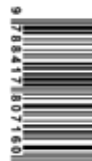
ÍNDICE

DISCURSO DA EXCELENTÍSIMA SEÑORA DONA MARÍA ROSA LOJO ..	9
Unha galega filla en Buenos Aires	11
UNHA LINGUA CINCENTA	13
ESTEREOTIPO E CRIPTOIDENTIDADE	15
A descualificación como herdanza peninsular	15
O estereotipo. Matices e contrasentidos	17
GALEGAS E CINCENTAS	20
UN DÉFICIT REPRESENTATIVO	23
A <i>MADRE PATRIA</i> E A ARXENTINA: UNHA FILIACIÓN CULTURAL CONFLITIVA	24
O CORREDOR, OS <i>FINISTERRES</i> E A CONSTELACIÓN GALEGA	27
EMIGRACIÓN, MITOHISTORIA E ÉPICA. DE ROSALÍA DE CASTRO A MARUJA MALLO ...	36
UNHA PLANTA <i>VENTUREIRA</i>	43
BIBLIOGRAFÍA CITADA	44
RESPOSTA DO EXCELENTÍSIMO SEÑOR DON VÍCTOR F. FREIXANES .	57

Real Academia Galega
Rúa Tabernas, 11
15001 A Coruña
www.academia.gal

REAL ACADEMIA GALEGA

